

ชีวิตหลังการย้ายถิ่นและความท้าทาย ในการยกระดับทางเศรษฐกิจของ แรงงานคืนถิ่นในภาคตะวันออกเฉียง เหนือ

สร้อยมาศ รุ่งมณี

วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา 41: กรกฎาคม 2564 - มิถุนายน 2565

บทความ

Post-migration and Challenges of the Return Migrants of Upward Economic Mobility in Northeast Thailand

Soimart Rungmanee

Puey Ungphakorn School of Development Studies
Thammasat University

contact: soimart.r@psds.tu.ac.th

การย้ายถิ่นโดยเฉพาะในระดับระหว่างประเทศมักถูกเชื่อมโยงกับมิติการพัฒนาทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ของผู้ย้ายถิ่นและครัวเรือน รวมถึงการพัฒนาของประเทศต้นทางและปลายทาง แต่กระนั้น ชีวิตของแรงงานหลังการย้ายถิ่นและความท้าทายหลังจากการกลับสู่ภูมิลำเนายังมีการศึกษาค้นคว้าจำกัด บทความนี้ศึกษาการย้ายถิ่นกลับของแรงงานไทยจากที่มีประสบการณ์ไปทำงานต่างประเทศ โดยรวบรวมข้อมูลจากแรงงานที่ย้ายถิ่นกลับอย่างถาวรในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดอุดรธานี เนื่องจากหมดสัญญาการทำงานในต่างประเทศ อายุเกินกำหนด หรือกลับมาอยู่อาศัยในหมู่บ้านเดิมเป็นเวลานานกว่าสามปี ผู้เขียนเสนอว่าแม้แรงงานที่จะไปทำงานต่างประเทศจะสามารถสร้างรายได้และเงินส่งกลับบ้านได้จำนวนมากในช่วงเวลาหนึ่ง แต่ชีวิตหลังการกลับบ้านของแต่ละครัวเรือนเผชิญข้อจำกัดและความท้าทายที่แตกต่างกันทำให้ครัวเรือนมีความสามารถในการยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจได้ไม่เท่ากัน และข้อจำกัดดังกล่าวยังทำให้การย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศยังคงเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่สำคัญของครัวเรือนที่ส่งต่อจากคนรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูกหลานจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: การย้ายถิ่นกลับ, แรงงานคืนถิ่น, การพัฒนาชนบท

บทคัดย่อ

ABSTRACT

International migration has been described as one of the strategies that contribute to rural development. However, there is very few research questioning lives after migration and the various challenges of reintegration in the home community. Drawing on an empirical case from a village in Udon Thani Province, Northeast Thailand where migration to work abroad has been a key livelihood strategy, the paper explores migration and return, and whether return migrant' households are able to successfully lift their economic status. This paper argues that although working abroad can generate good income for migrant households in a certain period, once they return to their home village, several challenges and limitations facing each household shaping their capacity in income generation. Thus, migration to work abroad remains an important household's strategy though generations.

keywords: homecoming, return migrant, rural development

บทนำ: การย้ายถิ่นกับการพัฒนาชนบท

ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา การย้ายถิ่นกลายเป็นยุทธศาสตร์สำคัญในการดำรงชีพของครัวเรือนทั่วโลก ทั้งในรูปแบบของการย้ายถิ่นภายในประเทศ (internal migration) จากพื้นที่ชนบทสู่เมืองหรือพื้นที่อุตสาหกรรมซึ่งเกิดขึ้นในทุกประเทศที่กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านโครงสร้างเศรษฐกิจจากการพึ่งพาภาคเกษตรกรรมสู่การกลายเป็นอุตสาหกรรม ในขณะเดียวกัน กระแสการเคลื่อนย้ายระหว่างประเทศในโลกยุคปัจจุบันมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นจากสภาวะโลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งนับเป็นภูมิภาคหนึ่งที่มีการย้ายถิ่นข้ามประเทศมากที่สุดในโลก เนื่องจากการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วและความเหลื่อมล้ำระหว่างประเทศ ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานจากประเทศยากจนที่ค่าแรงต่ำไปสู่ประเทศที่ค่าแรงสูงกว่า ในขณะที่ประเทศไทยเป็นหนึ่งในประเทศผู้รับแรงงานข้ามชาติจากเพื่อนบ้าน (Testaverde, Moroz, Hollerg and Schmillen, 2017) ก็มีแรงงานจากประเทศไทยย้ายถิ่นฐานไปทำงานในกลุ่มประเทศที่ให้ค่าแรงสูงกว่า เช่น อิสราเอล ไต้หวัน ญี่ปุ่น และเกาหลีใต้¹

เนื่องจากการย้ายถิ่นเป็นปรากฏการณ์ระดับโลกและมีความเชื่อมโยงกับการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างไม่อาจแยกจากกันได้ องค์การพัฒนาระหว่างประเทศ เช่น ธนาคารโลก และองค์การสหประชาชาติต่างระบุว่า การย้ายถิ่นโดยเฉพาะในระดับระหว่างประเทศเป็นแรงขับเคลื่อนที่สำคัญในการพัฒนาในประเทศปลายทาง การย้ายถิ่นเติมเต็มช่องว่างแรงงานส่งผลประโยชน์ต่อเศรษฐกิจ เพราะแรงงานข้ามชาติเติมเต็มภาคการผลิตซึ่งจะส่งผลบวกต่อการเพิ่มผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (GDP) ของประเทศผู้รับแรงงานข้ามชาตินั้น สำหรับครัวเรือนและชุมชนต้นทางของผู้ย้ายถิ่น ครัวเรือนและชุมชนสามารถมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นจากเงินส่งกลับบ้านซึ่งอาจเป็นเงินสำหรับการบริโภคในครัวเรือนหรือการลงทุนอื่นๆ ในรายงานขององค์กรนานาชาติของการย้ายถิ่นฐานภายใต้องค์การสหประชาชาติ (IOM 2018, 6) ชี้ให้เห็นว่าผู้ย้ายถิ่นในระดับระหว่างประเทศซึ่งส่วนใหญ่มาจากประเทศยากจนจะมีรายได้สูงขึ้นประมาณ

¹ สถิติ ณ เดือนมีนาคม 2563 ระบุว่า จำนวนแรงงานไทยในต่างประเทศทั้งหมดรวม 142,124 คน กระจายอยู่ในเอเชียตะวันออก เอเชีย และเอเชียใต้จำนวน 106,733 คน ประกอบด้วย ไต้หวัน 66,898 คน เกาหลีใต้ 21,641 คน อิสราเอล 24,530 คน ญี่ปุ่น 7,651 คน สิงคโปร์ 2,323 คน มาเลเซีย 3,254 คน (กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม 2563)

15 เท่า เมื่อเทียบกับรายได้เฉลี่ยในประเทศต้นทาง และบุตรหลานยังมีโอกาสในการเข้าถึงการศึกษาที่เกินกว่าการศึกษาขั้นพื้นฐานที่ได้รับการสนับสนุนโดยรัฐสูงขึ้นถึงสองเท่า เมื่อเชื่อมโยงกับเรื่องทักษะแรงงาน แรงงานที่ผ่านประสบการณ์การย้ายถิ่นไปทำงานในต่างประเทศยังอาจจะได้เพิ่มพูนทักษะการประกอบการ และเมื่อกลับมาพร้อมกับรายได้จากการย้ายถิ่นก็ยังอาจจะสามารถลงทุนในภาคเกษตรกรรมได้ด้วย ดังนั้น แม้ว่าการย้ายถิ่นจะมีผลกระทบด้านลบในบางมิติ โดยเฉพาะประเด็นสิทธิมนุษยชนในกรณีของการย้ายถิ่นแบบผิดกฎหมายหรือการไม่มีสวัสดิการคุ้มครองแรงงานในประเทศปลายทางบางประเทศ รัฐและองค์การระหว่างประเทศต่างๆ คงยังพยายามจะแก้ปัญหาเพื่อที่จะลดข้อจำกัดดังกล่าวด้วยการเสนอนโยบายการย้ายถิ่นที่มีประสิทธิภาพและส่งเสริมการย้ายถิ่นที่ปลอดภัย

อย่างไรก็ตาม การวัดความสำเร็จจากการย้ายถิ่นและความเชื่อมโยงกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจข้างต้นสะท้อนถึงการให้ความสำคัญกับตัวชี้วัดในเชิงวัตถุเป็นหลัก และการย้ายถิ่นที่เชื่อมโยงกับการพัฒนามักจะมองที่ความสามารถในการส่งเงินกลับบ้านและการยกระดับคุณภาพชีวิตทางเศรษฐกิจของครัวเรือนต้นทาง โดยพิจารณาสินทรัพย์และการสะสมทุนจากรายได้จากการย้ายถิ่น ส่วนประเด็นชีวิตของผู้ย้ายถิ่นหลังการย้ายถิ่นและความสามารถในการดำรงชีพเมื่อโยกย้ายกลับสู่ภูมิลำเนาแล้วยังมีการศึกษาค้นคว้าจำกัดและมักจะอยู่ในรูปของการศึกษาในเชิงประชากรศาสตร์ซึ่งเน้นการวิจัยเชิงปริมาณ บทความนี้จึงมุ่งศึกษาการย้ายถิ่นกลับของแรงงานไทยที่มีประสบการณ์ไปทำงาน ณ ต่างประเทศ โดยรวบรวมข้อมูลจากแรงงานที่ย้ายถิ่นกลับในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเนื่องจากหมดสัญญาการทำงานในต่างประเทศ อายุเกินกำหนด หรือกลับมาอยู่อาศัยในหมู่บ้านเดิมเป็นเวลาเกินกว่าสามปีโดยเก็บข้อมูลจากแบบสอบถาม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ผู้เขียนตั้งคำถามว่าเมื่อแรงงานย้ายถิ่นเดินทางกลับบ้าน พวกเขาต้องเผชิญกับความท้าทายในการประกอบอาชีพอย่างไรบ้าง เพราะเหตุใดบางครั้งจึงประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพและยกระดับครัวเรือนได้หลังการย้ายถิ่น และเพราะเหตุใดบางครั้งจึงไม่สามารถประสบความสำเร็จในแนวเดียวกันได้ ความท้าทายในที่นี้ไม่ใช่เพียงเรื่องการหารายได้ แต่ยังมีทักษะ ความรู้ และความสัมพันธ์ทางสังคม รวมไปถึงปัจจัยอื่นๆ ที่ควบคุมไม่ได้ เช่น ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมและเส้นทางชีวิตของสมาชิกในครัวเรือน เป็นต้น

บทความนี้แบ่งการนำเสนอออกเป็น 4 ส่วน โดยในส่วนต่อไปจะเป็นการทบทวนกรอบแนวคิดและงานศึกษาเกี่ยวกับแรงงานคืนถิ่นและชีวิตหลังการย้ายถิ่น และความเชื่อมโยงของงานเหล่านี้กับประเด็นการพัฒนา ต่อจากนั้น ผู้เขียนจะกล่าวถึงพื้นที่และระเบียบวิธีในการศึกษา ณ หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดอุดรธานี ก่อนที่จะนำเสนอข้อค้นพบและประเด็นวิเคราะห์จากการวิจัย โดยเฉพาะในส่วนสุดท้าย จะเป็นการอภิปรายผ่านกรณีศึกษาเชิงเปรียบเทียบ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความท้าทายของชีวิตหลังการย้ายถิ่น

การย้ายถิ่นกลับและการดำรงชีพ

บทความนี้มุ่งพิจารณาการย้ายถิ่นกลับของผู้ที่เคลื่อนย้ายไปเป็นแรงงานทั้งภายในประเทศและแรงงานข้ามชาติ คนกลุ่มนี้ย้ายถิ่นด้วยจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจเป็นหลักและมักจะเป็นการย้ายถิ่นแบบชั่วคราวหรือไปเป็นระยะเวลาหลายปีตามสัญญาจ้างงาน งานวิชาการที่ศึกษาปรากฏการณ์ดังกล่าวมักให้ความสนใจกับประเด็นอย่างเช่น สาเหตุของการกลับบ้าน ซึ่งงานในกลุ่มนี้สนใจเรื่องเงินส่งกลับบ้าน หรือเงินที่ผู้ย้ายถิ่นนำกลับบ้านถูกนำไปใช้ทำอะไรบ้าง สามารถเป็นเงินทุนในการประกอบธุรกิจหรือส่งผลต่อเศรษฐกิจในชุมชนหรือระดับกว้างกว่าชุมชนได้หรือไม่ จากกรณีศึกษาในหลายภูมิภาคพบว่าแรงงานจากประเทศกำลังพัฒนาที่ย้ายถิ่นไปทำงานในต่างประเทศมักจะส่งเงินกลับบ้านได้มากกว่าแรงงานย้ายถิ่นภายในประเทศตัวเอง และพวกเขายังสามารถเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำทั้งทุนและทักษะมาประกอบกิจกรรมการค้าในชุมชน เช่นในฟิลิปปินส์ การส่งเงินกลับบ้านของแรงงานชาวฟิลิปปินส์ที่เป็นแรงงานในต่างประเทศ เงินที่ส่งกลับบ้านเพื่อซื้อที่ดินและปลูกบ้าน เมื่อย้ายถิ่นกลับสู่หมู่บ้านต้นทาง คนกลุ่มนี้ก็มักจะลงทุนในธุรกิจเล็กๆ หรือมักจะเป็นเจ้าหนี้เงินกู้ให้กับคนในหมู่บ้าน (Gibson, Law, and McKay 2001; Kelly 2000) เช่นเดียวกับกรณีศึกษาจากทวีปอื่น ๆ เช่น ในทวีปแอฟริกา มีการศึกษาอัตราการอยู่รอดของธุรกิจของแรงงานอียิปต์ที่มีการลงทุนหลังจากเดินทางกลับจากการไปทำงานในต่างประเทศ (Marchetta 2012) และยังมีการศึกษาแบบเดียวกันในเม็กซิโก (Woodruff 2007) และเอกวาดอร์ (Vasco 2013) งานวิชาการเหล่านี้ต่างระบุถึงความสัมพันธ์ระหว่างเงินส่งกลับบ้าน การย้ายถิ่นระหว่างประเทศและความสามารถในการลงทุนในกิจการตัวเอง (self-employed) หลังการย้ายถิ่นซึ่ง

วัดได้จากกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่พวกเขาทำหลังจากการกลับบ้านและการเพิ่มขึ้นของสินทรัพย์ต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม ยังมีข้อถกเถียงว่าการจะประสบความสำเร็จในชีวิตหลังการย้ายถิ่นไม่ได้มีเพียงเรื่องราวได้ที่น่ากลับมาเพียงอย่างเดียว แต่มีองค์ประกอบอื่นโดยเฉพาะปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรมที่เรียกว่า “การส่งกลับคืนบ้านเกิดในเชิงสังคม” (social remittances) (Lavitt and Lamba-Nieves 2011) หรือสิ่งที่นอกเหนือจากเงินที่ผู้ย้ายถิ่นส่งกลับแล้ว ได้แก่ แบบแผนการใช้ชีวิต ความคิด ค่านิยม และการบริโภค ในงานศึกษาแรงงานจากประเทศกาน่าที่ได้ไปทำงานในอิสราเอลพบว่า นอกเหนือจากเงินลงทุนที่มาจากน้ำพักน้ำแรงในต่างแดนยังกลับมาพร้อมกับวิถีคิดแบบผู้ประกอบการ ซึ่งในที่นี้หมายถึง ความคิดและทักษะทางสังคม ค่านิยมแบบปัจเจกในการประกอบธุรกิจ การวางแผน การจัดการเวลา และความรับผิดชอบที่จะทำให้ธุรกิจประสบความสำเร็จได้ (Sabar and Pagis 2015) แต่กระนั้น การกลับมาเป็นผู้ประกอบการในสังคมกาน่าซึ่งยึดถือประเพณีและการช่วยเหลือกันในครอบครัว ก็ทำให้แรงงานคืนถิ่นที่กลับมาลงทุนธุรกิจของตนเองต้องพบกับความขัดแย้งในครอบครัวและชุมชน เช่น การไม่ยอมให้ญาติของตนเองยืมเงินหากไม่มั่นใจว่าจะได้เงินคืนเพราะให้ความสำคัญกับกำไรขาดทุนมากกว่าความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรืองานของประเสริฐ แรงกล้า (2558) ที่กล่าวถึงการย้ายกลับของแรงงานพม่าในประเทศไทยภายหลังจากการเลือกตั้งในประเทศพม่าเมื่อ พ.ศ. 2558 ซึ่งนำไปสู่นโยบายเศรษฐกิจที่เปิดกว้างมากขึ้น แรงงานเหล่านี้ได้เริ่มต้นธุรกิจเล็กๆ จากประสบการณ์การทำงานในประเทศไทย เช่น ขายอาหารอีสาน เปิดร้านซ่อมรถ เป็นต้น แต่ในความเป็นจริง การเก็บเงินกลับไปประกอบอาชีพในพม่าไม่ได้ราบรื่น และไม่ใช่ว่าคนพม่าที่เดินทางกลับบ้านทุกคนจะทำได้ การริเริ่มทำแต่ละอาชีพนั้นมีที่มาที่ไปและเงื่อนไขเฉพาะตัวที่ไม่มีสูตรสำเร็จให้ลอกเลียนกันได้ในขณะที่ความสำเร็จของการเป็นผู้ประกอบการมักจะถูกอธิบายเชื่อมโยงกับความสามารถในการคิดและการตัดสินใจของปัจเจกบุคคล ประเสริฐเสนอว่าความสำเร็จของผู้ประกอบการรายใหม่ในพม่าเป็นการตัดบรรจบกันของทั้งความตื่นตัวต่อโอกาสระดับบุคคลที่พยายามหาทางทำให้ชีวิตตนเองดีขึ้น การสะสมทุนจากอดีต ปัจจัยทางสังคมครอบครัว ผสมกับเงื่อนไขเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง ทำให้แรงงานคืนถิ่นที่ผันตัวสู่การเป็นผู้ประกอบการบางรายประสบความสำเร็จอย่างน่าอัศจรรย์ ในขณะที่บางส่วนต้องดิ้นรนต่อสู้และยังล้มลุกคลุกคลาน

ในบทความนี้ ผู้เขียนตั้งคำถามถึงการกลับสู่ภาคชนบทของแรงงานอีสานหลังการย้ายถิ่นไปทำงานที่ต่างประเทศ และชีวิตของพวกเขาหลังจากนั้น โอกาสในการประกอบอาชีพ และการดิ้นรนเอาตัวรอดในหมู่บ้านต้นทาง โดยเฉพาะในบริบทภาคอีสานของประเทศไทย ซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องการประกอบอาชีพค่อนข้างสูง ปลายทศวรรษ 1990 มีข้อถกเถียงเรื่องผลกระทบของการย้ายถิ่นกับการเปลี่ยนผ่านโครงสร้างสังคมเกษตรกรรม (migration and agrarian transition) ว่าปรากฏการณ์การย้ายถิ่นที่เกิดขึ้นในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งการย้ายถิ่นภายในประเทศจากชนบทสู่เมืองใหญ่ การย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศ และการเปลี่ยนผ่านโครงสร้างสังคมจากสังคมเกษตรกรรมเป็นสังคมอุตสาหกรรม จะทำให้ผู้คนละทิ้งภาคเกษตรกรรม ประกอบกับรายได้หลักของประชากรไทยมาจากรายได้นอกภาคเกษตรมากกว่ารายได้จากภาคเกษตรกรรม จำนวนเกษตรกรรายย่อยที่ลดลงอย่างต่อเนื่องเพราะการผันตนเองเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ และความปรารถนาของคนรุ่นใหม่ที่ไม่ต้องการจะมีอนาคตในภาคเกษตรกรรมอีกต่อไป (Bryceson 2000; Rigg 2001; Rigg and Nattapoolwat 2001) งานวิชาการจำนวนหนึ่งยังชี้ให้เห็นว่าการย้ายถิ่นสู่เมืองใหญ่และต่างประเทศเป็นยุทธศาสตร์สำคัญของครัวเรือนอีสาน ซึ่งจำนวนมากดำรงชีพด้วยรายได้นอกภาคเกษตรกรรมตั้งแต่ทศวรรษ 1980 (Grandstaff et al. 2008; Parnwell 1986) ดังนั้น มีความเป็นไปได้ที่ประเทศไทยและประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคกำลังเข้าสู่ภาวะถดถอยของภาคเกษตรกรรม

อย่างไรก็ตาม นับจากทศวรรษ 2000 เป็นต้นมา เกิดข้อถกเถียงอีกชุดว่าสังคมเกษตรกรรมในภูมิภาคไม่ได้ถดถอย หากแต่ยังคงกำลังเปลี่ยนผ่าน เพราะภาคเกษตรกรรมยังมีความสำคัญกับสังคมไทยอย่างไม่อาจแยกขาดจากภาคเมือง เป็นต้นว่าชาวนายังทำการผลิตที่ผสมผสานกันระหว่างการผลิตเพื่อยังชีพกับการผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้น โดยยังไม่ละทิ้งการปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนและแจกจ่ายลูกหลานญาติมิตรที่ทำงานในเมือง (นภาพร อติวานิชยพงศ์ 2557) การย้ายถิ่นอาจจะเป็นหนึ่งในยุทธศาสตร์การดำรงชีพในช่วงระยะเวลาหนึ่ง แม้พวกเขาจะออกสู่โลกกว้างและมีประสบการณ์กับสังคมสมัยใหม่รวมทั้งมีโลกทัศน์ทางการเมืองที่กว้างไกลขึ้น (พัฒนา กิตติอาษา 2557 และ Mills 2001) สุดท้ายแล้วแรงงานในเมืองจำนวนมากที่ยังถือครองที่ดินในชนบทก็กลับสู่ภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะผู้ที่ต้องทำงานใช้แรงงานหนัก (สมพงษ์ อาสากิจ 2560) นอกจากนี้ โอกาสทางเศรษฐกิจใหม่ๆ

เช่น พืชเศรษฐกิจอย่างยางพารา (ทรงชัย ทองปาน 2557) และการขยายตัวของตลาดใหม่ๆ เช่น ตลาดผลผลิตอินทรีย์ในพื้นที่ (Vanderghees 2012) ก็มีส่วนดึงดูดให้แรงงานกลับคืนสู่ภาคเกษตร สะท้อนให้เห็นถึงการคงอยู่ของชาวนารายย่อยอันเป็นสิ่งสะท้อนการเปลี่ยนผ่านสังคมเกษตรกรรมที่ไม่ได้เป็นเส้นตรง (Rigg 2019; Rungmanee 2014)

อย่างไรก็ตาม มีงานศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดของการย้ายถิ่นกลับสู่ชนบทในแง่ของการหารายได้และการประกอบอาชีพ ซึ่งเกี่ยวข้องกับประเด็นกับดักรายได้ปานกลางของประเทศไทยและได้นำเสนอประเด็นความล้มเหลวเชิงโครงสร้างของรัฐ รวมไปถึงภาคเอกชนที่ไม่สามารถพัฒนาทุนมนุษย์ได้ (Rigg, Promphaking, and Le Mare 2014) นอกจากนี้ในเรื่องของปัจเจกบุคคลในงานศึกษาดังกล่าวที่มี การเก็บข้อมูลการย้ายถิ่นของคนสองรุ่นของหมู่บ้านสามแห่งในจังหวัดมหาสารคามที่มีผู้ย้ายถิ่นถึงสามรุ่น พบว่า คนรุ่นแรกซึ่งย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1980 ต่างย้ายถิ่นไปเป็นแรงงานไร้ฝีมือและนำรายได้มาใช้สำหรับปรับปรุงบ้านเรือนและการบริโภค เมื่อกลับมายังบ้านเกิด ทางเลือกในการประกอบอาชีพมีเพียงทำการเกษตร ในขณะที่คนรุ่นที่สอง มีการศึกษามากกว่าพ่อแม่ซึ่งมักจบเพียงชั้นประถมศึกษา แต่ยิ่งการศึกษาดียิ่งไม่มีงานที่สอดคล้องกับวุฒิการศึกษาในบ้านเกิด รุ่นลูกจึงต้องย้ายถิ่นไปอยู่ในเมืองใหญ่ และหากตัดสินใจกลับบ้าน โอกาสในอาชีพก็ยังคงมีเพียงทำการเกษตรและค้าขายเล็กๆ น้อยๆ การกลับมาอยู่บ้านเกิดของพวกเขาหมายถึงการเกษียณอายุและได้อยู่กับครอบครัว ไม่มีใครที่เรียนหนังสือต่อเพราะมองว่าความรู้จากการศึกษาในระบบไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ในบ้านเกิด รวมถึงการกลับมาลงทุนมีเพียงกิจการเล็กๆ ที่ทำด้วยตัวเองมากกว่าสร้างงานให้กับคนในท้องถิ่น ในขณะที่ งานศึกษาที่พิจารณาแรงงานที่ย้ายถิ่นกลับบ้านจากมุมมองเพศสถานะ (Le Mare, Promphaking, and Rigg 2015) พบว่า ในขณะที่เป็นแรงงานในพื้นที่นอกบ้านเกิด ผู้หญิงส่งเงินกลับบ้านมากกว่าผู้ชาย และการย้ายถิ่นยกสถานะภาพของผู้หญิงให้กลายเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว แต่เมื่อกลับสู่บ้านเกิด พวกเขาต้องกลับสู่บรรทัดฐานทางเพศที่ผู้หญิงมีหน้าที่ในครัวเรือน เลี้ยงดูลูกและพ่อแม่ โดยไม่สามารถนำทักษะที่ได้จากการทำงานต่างถิ่นมาต่อยอดเป็นโอกาสใหม่ๆ เช่น การมีส่วนร่วมในการเมืองของชุมชน

บทความนี้เสนอว่าแรงงานอีสานคืนถิ่น โดยเฉพาะกลุ่มที่เคยไปทำงานในต่างประเทศ แม้จะพบกับข้อจำกัดต่างๆ ในการกลับมาบ้านเกิด แต่หลายคนพยายามดิ้นรนเพื่อที่จะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีทั้งคนที่ประสบความสำเร็จ และคนที่ยังต้องดิ้นรนด้วยเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ดังนั้น “ความสำเร็จ” ของการกลับมาใช้ชีวิตอยู่ที่บ้านจึงมีหลายปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขทั้งจากตัวแรงงานคืนถิ่นเองในระดับปัจเจก ปัจจัยเชิงโครงสร้างจากเศรษฐกิจที่เหลื่อมล้ำของประเทศที่ทำให้แรงงานคืนถิ่นเผชิญกับความยากลำบากที่จะแปลงทุนทางเศรษฐกิจต่อยอดไปสู่ทุนอื่นๆ รวมไปถึงปัจจัยครอบครัวซึ่งผู้ย้ายถิ่นกลับไม่สามารถจะควบคุมได้ ซึ่งส่งผลต่อการเข้าถึงทรัพยากรและการสะสมทุนของแต่ละครัวเรือน

บ้านนาสนุกและการ “ไปนอก”

เนื่องจากวัตถุประสงค์ของบทความคือการทำความเข้าใจชีวิตของแรงงานอีสานที่ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศ ผู้เขียนจึงเลือกทำวิจัยในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีประชากรเดินทางไปเป็นแรงงานในต่างประเทศสูงเป็นอันดับหนึ่งของประเทศ ตลอดช่วงทศวรรษที่ผ่านมา โดยในช่วงที่ผู้เขียนทำวิจัยภาคสนามระหว่างเดือนตุลาคม พ.ศ. 2561 ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. 2562 มีแรงงานจากจังหวัดอุดรธานีที่ขึ้นทะเบียนกับกรมการจัดหางานเพื่อเดินทางไปทำงานในต่างประเทศ รวมทั้งสิ้น 8,568 คน กระจายอยู่ใน 3 ประเทศหลักๆ ได้แก่ ไต้หวัน เกาหลีใต้ และอิสราเอล (กรมการจัดหางาน 2562)

ผู้เขียนเก็บข้อมูลภาคสนามที่บ้านนาสนุก² อำเภอมือเมือง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ผู้คนจากอำเภอนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ย้ายถิ่นเข้ามาจับจองแผ้วถางพื้นที่ป่าเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยและใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตรในปี พ.ศ. 2515 หลังจากนั้นจึงได้รับการจัดตั้งเป็นหมู่บ้านในปี พ.ศ. 2517 ในช่วงที่ผู้เขียนทำการวิจัยภาคสนาม บ้านนาสนุก มีประชากร 507 คน 135 หลังคาเรือน ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ตามริมถนนตลอดเส้นทางที่ตัดผ่ากลางหมู่บ้าน ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทั้งทำไร่ทำนาและการปลูกดอกไม้ส่งขายภายใน

² ชื่อสถานที่และผู้ให้ข้อมูลทั้งหมดที่อยู่ในบทความนี้เป็นชื่อสมมติ.

จังหวัดอุดรธานีและพื้นที่ใกล้เคียง เริ่มมีประชากรที่ย้ายถิ่นไปทำงานในต่างประเทศตั้งแต่เมื่อเกือบ 40 ปีก่อน ทั้งนี้ ผู้เขียนได้ทำการเก็บข้อมูลผ่านแบบสอบถามและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มแรงงานคืนถิ่นจำนวน 37 คน ทั้งหมดเป็นผู้ที่ย้ายกลับมาอยู่ในหมู่บ้านเป็นเวลาอย่างน้อย 3 ปีขึ้นไปและไม่มีแนวโน้มจะย้ายถิ่นไปไหนอีก โดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างผ่านการแนะนำของผู้ที่ถูกสัมภาษณ์ไปแล้ว (snowball sampling) ดังตาราง 1

ชาวบ้านนาสนุกผูกพันกับการย้ายถิ่นไปต่างประเทศมากกว่าการย้ายถิ่นภายในประเทศไทย คราวเรือนส่วนใหญ่ไม่นิยมย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในกรุงเทพมหานครหรือในนิคมอุตสาหกรรมเพราะมองว่าการย้ายถิ่นในประเทศได้ค่าแรงน้อยกว่าการ “ไปนอก” จากการสัมภาษณ์พบว่า มีผู้เริ่มไปทำงานต่างประเทศตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2525 จุดหมายปลายทางแรกอยู่ที่ประเทศซาอุดีอาระเบีย ในยุคนั้นมีแรงงานชาย 3 คนไปทำงานก่อสร้าง และในปี พ.ศ. 2528 มีแรงงานหญิง 1 รายไปเป็นคนรับใช้ และเมื่อคนกลุ่มแรกกลับจากซาอุดีอาระเบียพร้อมกับ “เงินก้อน” คนในหมู่บ้านจึงเริ่มสนใจการ “ไปนอก” ผ่านบริษัทจัดหางาน เพื่อไปทำงานก่อสร้างในกลุ่มประเทศตะวันออกกลางและสิงคโปร์โดยหวังจะได้มีเงินเก็บเหมือนกับเพื่อนบ้าน นอกจากนี้ ในยุคเริ่มแรกของการย้ายถิ่นพบว่าผู้ชายย้ายถิ่นมากกว่าผู้หญิงเนื่องจากประเทศปลายทางต้องการแรงงานชายมากกว่า ประกอบกับค่านิยมในชุมชนที่มองว่าผู้ชายมีหน้าที่หาเลี้ยงครอบครัว จนกระทั่งต้นทศวรรษ 2530 ที่เริ่มมีการย้ายถิ่นของผู้หญิงไปประเทศในเอเชียตะวันออก โดยเฉพาะไต้หวันและเกาหลีใต้เพื่อไปทำงานในอุตสาหกรรมสิ่งทอและงานเกษตรกรรม ที่น่าสังเกตคือ ผู้หญิงอายุ 40-60 ปีที่เคยไปทำงานต่างประเทศเป็นผู้หญิงที่มีครอบครัวแล้วทุกคน ส่วนหนึ่งเป็นการย้ายไปกับสามี ส่วนผู้ที่ไปคนเดียวมักเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวที่ต้องฝากลูกไว้กับเครือญาติเพื่อให้ตัวเองสามารถไปทำงานต่างประเทศส่งเงินกลับมาบ้านได้

ภายหลังจากเกิดคดียาเสพติดใน พ.ศ. 2532 และสงครามอิรัก-คูเวต ใน พ.ศ. 2533 แรงงานจากบ้านนาสนุกที่ทำงานในประเทศตะวันออกกลางจำเป็นต้องเดินทางกลับบ้าน และย้ายไปที่หมายใหม่โดยเฉพาะไต้หวันและสิงคโปร์ แรงงานหนึ่งคนมักจะมีช่วงชีวิตของการย้ายถิ่นประมาณ 1-12 ปีและอาจจะเคลื่อนย้ายไปทำงานมากกว่า 1 ประเทศ เช่น

3 ผู้เขียนมีโอกาสสัมภาษณ์แรงงานย้ายถิ่นรุ่นแรกนี้จำนวน 2 จาก 3 คน เนื่องจากอีกคนหนึ่งเสียชีวิตไปแล้ว.

ตาราง 1 ผู้ให้ข้อมูลหลัก จำแนกตามกลุ่มอายุ เพศ การศึกษา ช่วงเวลา และประเทศปลายทางของการย้ายถิ่น และวิธีการเก็บข้อมูล

แรงงานคืนถิ่น (อายุ ณ ปีที่ เก็บข้อมูล)	ระดับการศึกษา	ช่วงเวลาของ การย้ายถิ่น (พ.ศ.)	ประเทศปลายทาง (ส่วนใหญ่เคย ทำงานมากกว่า 1 ประเทศ)	แบบ สอบถาม	สัมภาษณ์ เชิงลึก
แรงงานชาย (ย้ายถิ่นคนเดียว)					
อายุ 70-80 ปี	ป.4	2525-2540	ซาอุดีอาระเบีย, ลิเบีย, อิรัก, ไต้หวัน	2	2
อายุ 40-60 ปี	ป.4 - มศ.5	2530-2545	ไต้หวัน, อิสราเอล, เกาหลีใต้, บาห์เรน กาตาร์, อุซเบกิสถาน, เวียดนาม, สิงคโปร์, มาเลเซีย	17	4
อายุ 35-40 ปี	ป.6 - ปวช.	2540-2557	ไต้หวัน, อิสราเอล, เกาหลีใต้	7	3
แรงงานหญิง (ย้ายถิ่นคนเดียว)					
อายุ 70-80 ปี	ไม่ได้เข้าสู่ระบบ การศึกษา	2530-2531	ซาอุดีอาระเบีย	1	1
อายุ 40-60 ปี	ป.4-ป.6	2532-2555	ไต้หวัน, เกาหลีใต้, มาเลเซีย, บาห์เรน	4	4
แรงงานย้ายถิ่นแบบคู่สามีภรรยา					
อายุ 40-60 ปี	ป.4 - มศ.3	2529-2552	ไต้หวัน, เกาหลีใต้	6	3
รวม				37	17

ผู้ใหญ่น้าคนปัจจุบันของบ้านนาสนุก ปัจจุบันอายุ 56 ปี เริ่มย้ายถิ่นตั้งแต่อายุ 20 ปี และเคยไปทำงานมาทั้งหมดรวม 6 ประเทศ ได้แก่ ซาอุดีอาระเบีย บาห์เรน ไต้หวัน เวียดนาม และอุซเบกิสถาน ซึ่งส่วนใหญ่มีความต้องการแรงงานชายในภาคการก่อสร้างและโรงงานอุตสาหกรรม จากตาราง 1 จะเห็นว่าไต้หวันเป็นประเทศที่นิยมในกลุ่มแรงงานหญิงทั้งที่ย้ายถิ่นไปคนเดียวและกลุ่มที่ย้ายถิ่นไปกับสามี ทั้งนี้เนื่องจากความต้องการแรงงานในไต้หวันไม่จำกัดเฉพาะเพศชาย และมีบริษัทเอกชนที่บริการจัดหาแรงงานไปไต้หวันอยู่หลายบริษัทในจังหวัดอุดรธานี ส่วนประเทศเกาหลีใต้และอิสราเอลเป็นที่หมายถนัดนิยมหลังปี 2550 แต่อิสราเอลเน้นรับแรงงานชาย ส่วนสิงคโปร์ก็กำหนดรับแรงงานก่อสร้าง ทำให้มีแรงงานที่เคยไปทำงานในประเทศเหล่านี้เป็นเพศชายเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม พบว่าแรงงานหญิงที่เดินทางไปต่างประเทศแบบไปคนเดียว บางคนมีประสบการณ์เคลื่อนย้ายในหลายประเทศเช่นกัน แรงงานหญิงคนหนึ่งอายุ 52 ปี เริ่มย้ายถิ่นไปประเทศไต้หวันเป็นประเทศแรกใน พ.ศ. 2545 ก่อนจะไปบาห์เรนและมาเลเซีย โดยกลับมาอยู่ที่บ้านนาสนุกใน พ.ศ. 2556 เธอให้เหตุผลว่าตัดสินใจไปทำงานต่างประเทศเพราะเลิกกับสามีและอยากได้เงินมาเลี้ยงดูลูก แรงงานหญิงอีกรายซึ่งปัจจุบันอายุ 43 ปี เลิกกับสามีและไปทำงานโรงงานในไต้หวันอยู่ 5 ปี จนหมดสัญญาจ้าง ต่อมาในปี พ.ศ. 2552 เธอพยายามลักลอบเข้าไปทำงานในเกาหลีใต้แต่ไม่สำเร็จ และถูกส่งตัวกลับบ้านในที่สุด

การไปทำงานในต่างประเทศมีค่าใช้จ่ายสูง นอกจากแรงงานแต่ละรายต้องจ่ายเงินระหว่าง 30,000 – 120,000 บาทเป็นค่าดำเนินการจัดหางานและค่าตัวเครื่องบิน บางประเทศยังกำหนดเงื่อนไขพิเศษ เช่น ผู้ที่จะเดินทางไปทำงานในเกาหลีใต้อย่างถูกกฎหมายจะต้องผ่านการสอบวัดระดับภาษาเกาหลี ดังนั้น ผู้ที่จะสามารถย้ายถิ่นในลักษณะนี้ได้ จะต้องอาศัยเงินทุนในรูปของเงินหรือสินทรัพย์และทุนทางสังคม มากกว่าร้อยละ 80 ของแรงงานคืนถิ่นที่ตอบแบบสอบถามระบุว่าพวกตนต้องกู้ยืมเงินจากทั้งเพื่อนบ้าน สหกรณ์ หรือธนาคาร ดังนั้นจึงต้องใช้เวลาทำงานในต่างประเทศมากกว่าหนึ่งปีขึ้นไป เพื่อให้สามารถใช้หนี้และเก็บเงินกลับบ้านได้ ในขณะที่ครัวเรือนที่ไม่มีต้นทุนเพียงพอสำหรับการย้ายถิ่นไปทำงานในต่างประเทศก็มักจะทำงานรับจ้างในกิจการด้านการเกษตรที่เกิดจากการลงทุนของแรงงานคืนถิ่น ซึ่งได้ค่าแรงพอๆ กับการย้ายถิ่นไปทำงานตามนิคมอุตสาหกรรมภายในประเทศ เว้นแต่คนรุ่นใหม่ที่มี

การศึกษาระดับ ปวช. ขึ้นไปที่อาจจะออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน แต่กระนั้นก็พบว่าไม่ว่าจะจบการศึกษาระดับไหน การไปต่างประเทศได้กลายเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่สำคัญของบ้านนาสนุก เพราะในหลายครอบครัวพบว่าแม้บุตรหลานของตนจะจบการศึกษาระดับปริญญาตรี แต่พวกเขาก็ยังตัดสินใจลักลอบไปทำงานที่เกาหลีใต้อยู่ดีเพราะต้องการค่าแรงที่สูงกว่า และงานที่ต่างประเทศไม่ได้กำหนดวุฒิการศึกษา ดังผู้ที่ให้ข้อมูลที่เป็นแรงงานคืนถิ่นหลายคนมีความเห็นสอดคล้องกันว่า “การ ‘ไปนอก’ เป็นโอกาสเดียวที่ทำให้คนมีการศึกษาต่ำสามารถหารายได้ได้เท่าๆ กับคนมีการศึกษาสูง”

เงื่อนไขการทำงานต่างประเทศที่มีกฎเกณฑ์ชัดเจนในเรื่องสัญญาจ้าง ระยะเวลาการจ้าง และอายุของแรงงาน ทำให้ผู้ย้ายถิ่นต้องกลับบ้านตามกำหนดเวลา หากไม่กลับ ก็ต้องยอมเสี่ยงอยู่เป็นแรงงานผิดกฎหมาย ดังสรุปในตาราง 2 ดังนั้น แม้แรงงานจากบ้านนาสนุกจะอยากกลับบ้านหรือไม่ก็ตาม เงื่อนไขเรื่องเวลาและอายุดังกล่าวทำให้สุดท้ายแล้วคนส่วนใหญ่ต้องกลับประเทศไทยอยู่ดี ส่วนต่อไปของบทความจะกล่าวถึงเงื่อนไขที่นำมาสู่การตัดสินใจย้ายกลับของแรงงานคืนถิ่นในบ้านนาสนุก

ตาราง 2 ระเบียบการไปทำงานที่ต่างประเทศตามประกาศของกระทรวงแรงงานฯ และค่าแรงโดยเฉลี่ย

ประเทศ	ลักษณะงาน	ค่าใช้จ่ายในการเดินทางโดยประมาณ (บาท)	รายได้ที่แรงงานส่งกลับบ้าน (บาท)*	เงื่อนไขด้านอายุ	เงื่อนไขด้านระยะเวลาทำงาน	เงื่อนไขอื่น ๆ
อิสราเอล	แรงงานในภาคการเกษตร	75,000-120,000	20,000-30,000	23-40 ปี	สัญญาจ้าง 2 ปี ต่อสัญญาได้รวมไม่เกิน 5 ปี 3 เดือน	-
เกาหลีใต้	แรงงานในโรงงาน แรงงานก่อสร้าง และแรงงานในภาคการเกษตร	75,000-78,000 (หากไปฝึกกฎหมาย อาจได้ถึง 100,000 บาท ขึ้นไป)	35,000-50,000	18-39 ปี	สัญญาจ้าง 2 ปี ต่อสัญญาได้คราวละ 1 ปี รวมแล้วไม่เกิน 4 ปี 10 เดือน	ต้องสอบผ่าน EPS-TOPIK (สอบวัดระดับภาษาเกาหลีเพื่อไปทำงานตามระบบจ้างงาน)
ไต้หวัน	แรงงานในโรงงาน และแรงงานในภาคการเกษตร	30,000-50,000	10,000-20,000	ไม่เกิน 45 ปี	อยู่ได้ไม่เกิน 9 ปี	-
สิงคโปร์	แรงงานก่อสร้าง	30,000-50,000	10,000-15,000	ไม่จำกัดอายุ	อยู่ได้ไม่เกิน 10 ปี	หากสอบทักษะทางวิชาชีพเพิ่มขึ้นอีก 1 ประเภท จะอยู่ได้อีกคราวละ 10 ปี

* ค่าเฉลี่ยจากข้อมูลที่ได้จากการตอบแบบสอบถามของผู้ให้ข้อมูลที่เป็นแรงงานคืนถิ่นในบ้านนาสนุก

การเคลื่อนย้ายและการคืนถิ่น

งานวิจัยของสมพงศ์ อาษากิจ (2560) ที่ศึกษาอารมณ์ ความรู้สึกของแรงงานอีสานคืนถิ่นสามรุ่นพบว่า สำหรับคนช่วงอายุ 65 ปีขึ้นไป การกลับบ้านคือการใช้ชีวิตและลงหลักปักฐานร่วมกับสมาชิกในครอบครัวด้วยการทำงานที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตรกรรม ส่วนคนรุ่นที่สอง ซึ่งมีอายุระหว่าง 45-55 ปี มักจะกลับมาหาทางลงทุนเป็นผู้ประกอบการหรือมีบทบาทในการเมืองระดับท้องถิ่นพร้อมๆ กับทำการเกษตร โดยทั้งสองรุ่นต่างมองว่าการกลับบ้านหมายถึงการ

กลับมาทำมาหากินที่บ้านเกิดโดยไม่ต้องการเคลื่อนย้ายไปเป็นแรงงานต่างประเทศอีก ในขณะที่ผู้ย้ายถิ่นรุ่นที่สาม ซึ่งมีอายุต่ำกว่า 40 ปี และมีพื้นฐานการศึกษาและทักษะทางด้านสายวิชาชีพ มักมีความรู้สึกไม่มั่นคงและต้องการจะเคลื่อนย้ายต่อไป เพราะมองว่าพื้นที่ชนบทไม่มีงานนอกภาคเกษตรที่สามารถรองรับพวกเขาได้

ในส่วนของบ้านนาสนุก ผู้เขียนพบปรากฏการณ์คล้ายกันกับงานวิจัยข้างต้น กล่าวคือ ในกลุ่มแรงงานชายรุ่นอายุ 70-80 ปี และ 40-60 ปี การตัดสินใจหยุดเคลื่อนย้ายคือการกลับมาอยู่กับครอบครัว ส่วนแรงงานชายที่อายุต่ำกว่า 40 ปีจำนวนหนึ่งยังอยากที่จะเคลื่อนย้ายต่อไปอีก การกลับมาอยู่ที่บ้านหมายถึงการหยุดพักชั่วคราวเพื่อหาที่หมาย (ประเทศ) ใหม่⁴ แต่กระนั้น ข้อมูลภาคสนามก็สะท้อนว่าผู้ย้ายถิ่นส่วนใหญ่ย้ายถิ่นเกิน 1 ประเทศและไปเป็นระยะเวลายาวนานกว่า 5 ปี และบางรายมีช่วงเวลาที่ตั้งใจจะกลับมาอยู่บ้านเกิดถาวร แต่ต้องเผชิญสถานการณ์ที่ทำให้ต้องออกไปหาเงินก้อนใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เช่น ฝนแล้งทำให้การเกษตรไม่ได้ผล หรือการมีลูกแล้วต้องการเงินมาใช้จ่ายเพิ่มขึ้น มีผู้ให้ข้อมูลเพียง 5 รายที่ย้ายถิ่นไปครั้งเดียว ระยะสั้นๆ ไม่เกิน 3 ปีแล้วกลับมาอยู่บ้านทันที หนึ่งในนั้นเล่าว่าตัดสินใจไปประเทศไต้หวันเพื่อหาเงินก้อนมาใช้หนี้สินของครอบครัวเท่านั้น เมื่อหมดหนี้สินแล้วก็หยุดเคลื่อนย้าย แม้อารมณ์ความรู้สึกคิดถึงบ้านเป็นส่วนหนึ่งที่ผู้มีประสบการณ์ย้ายถิ่นแทบทุกคนกล่าวถึง หากแต่สิ่งที่คนส่วนใหญ่คิดว่าเป็นเรื่องสำคัญกว่าเป็นเรื่องการมีกินมีใช้ และมีเงินทองวัตถุติดเทียมกับคนอื่น

เงื่อนไขเชิงเศรษฐกิจของการเคลื่อนย้ายและการคืนถิ่น

นอกจากเงื่อนไขของประเทศปลายทางการย้ายถิ่นบังคับให้แรงงานต้องกลับบ้าน ตัวแรงงานเองก็ต้องคำนวณกำไรจากการย้ายถิ่นว่าได้ตามต้องการแล้วหรือยัง และมักจะเป็น

⁴ เนื่องจากงานวิจัยนี้สนใจผู้ที่ย้ายถิ่นกลับมาอยู่อาศัยในพื้นที่เกินกว่า 3 ปี ผู้ย้ายถิ่นรุ่นที่สามจึงอยู่นอกเหนือจากขอบเขตของการเก็บข้อมูล อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนพบว่า ผู้ย้ายถิ่นที่อยู่ในช่วงอายุระหว่าง 20-40 ปี เป็นหญิงและชายในสัดส่วนพอๆ กันและมีแนวโน้มที่ผู้หญิงโสดจะไปทำงานต่างประเทศเป็นจำนวนมากขึ้น และมีผู้หญิงที่ย้ายถิ่นผ่านการแต่งงานกับชาวต่างชาติอีก 2 คน นอกจากนี้ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา หนึ่งในที่หมายของคนรุ่นใหม่ในหมู่บ้านคือการไปเป็น “ผีน้อย” หรือการลักลอบเข้าไปทำงานในเกาหลีได้อย่างผิดกฎหมาย.

เหตุผลหลักที่ทำให้พวกเขาตัดสินใจจะอยู่บ้านถาวรหรือจะออกไปประเทศอื่นอีกครั้งเช่น ประสบการณ์ของผู้ใหญ่บ้านนาสนุก อายุ 54 ปี ที่ไปทำงานต่างประเทศยาวนานและหลากหลายประเทศที่สุดคนหนึ่งโดยเริ่มย้ายถิ่นตั้งแต่ปี 2527 เมื่ออายุ 18 ปี โดยตามเพื่อนๆ ไปทำงานที่จังหวัดระยอง แต่ทำได้ปีเดียวก็รู้สึกว่าคุณค่าแรงน้อยและตนเองใช้เงินหมดไปกับการเที่ยวเล่น จึงกลับมาบ้านและตัดสินใจไปทำงานก่อสร้างที่ซาอุดีอาระเบียในปี 2528 โดยขอสินเชื่อจากธนาคารจำนวน 7 หมื่นบาทมาเป็นค่าใช้จ่ายในการไปกับบริษัทหางาน เมื่อหมดงานแรกบริษัทส่งไปทำงานต่อที่บาห์เรน เงินที่หาได้หลักแสนถูกส่งให้พ่อกับแม่ เมื่อกลับมาอยู่บ้านได้ห้าปีเพื่อแต่งงานมีครอบครัว จึงหาทางย้ายถิ่นอีกครั้งด้วยเหตุผลว่าต้องการหาเงินให้ครอบครัวตนเองและการทำการเกษตรที่บ้านให้รายได้น้อย จึงออกเดินทางอีกครั้งในปี 2540 ไปทำงานในโรงงานที่ได้หวั่นสามปี และไปทำงานโรงกลั่นน้ำมันที่อุซเบกิสถานกับเวียดนามที่ละอีกหนึ่งปีครึ่ง โดยเพิ่งจะตัดสินใจหยุดเคลื่อนย้ายเมื่อปี 2547 เมื่ออายุ 40 ปี เนื่องจากรู้สึกว่าคุณค่าครอบครัวมีที่ดิน มีบ้าน มีรถ และมีเงินเก็บสำหรับส่งลูกเรียนหนังสือแล้ว และตนเองก็อายุมากสมควรพักผ่อน เมื่อกลับมาอยู่ที่หมู่บ้านก็ทำนาและปลูกดอกไม้ขายเหมือนกับชาวบ้านคนอื่นๆ

ชีวิตของผู้ใหญ่บ้านคล้ายคลึงกับผู้ย้ายถิ่นชายในรุ่นอายุ 40 ปีขึ้นไปหลายราย ที่เคลื่อนย้ายไปหลายประเทศก่อนจะกลับมาปักหลักทำการเกษตรที่บ้านด้วยข้อจำกัดเรื่องอายุ ผู้ให้ข้อมูล 3 ใน 7 ราย เคยไปเป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรมที่อิสราเอลในช่วง พ.ศ. 2540-2545 สามารถส่งเงินกลับบ้านได้เฉลี่ยเดือนละ 25,000-30,000 บาท พวกเขาอยู่ครบตามสัญญา 5 ปี 3 เดือนจึงต้องเดินทางกลับบ้านเกิด เมื่อถามว่าเพราะเหตุใดจึงไม่สมัครไปได้หวั่นหรือสิงคโปร์ที่เปิดรับแรงงานอายุมากกว่า 40 ปี และยังมีค่าใช้จ่ายในการดำเนินการไม่สูงเท่าอิสราเอลด้วย อดีตแรงงานชายอายุ 44 ปี ที่เคยไปทำงานทั้งได้หวั่นและอิสราเอลกล่าวว่า

งานที่ได้หวั่นเป็นงานหนัก ค่าแรงก็ถูก ไปแล้วไม่คุ้ม สิงคโปร์ก็มีแต่งงานก่อสร้าง ค่าแรงถูกเหมือนกัน ไม่เหมือนอิสราเอล ทำการเกษตร เราก็ตกนิดเพราะอยู่ไทยเราก็กิน แต่ของเขาทุกอย่างใช้เครื่องมือ รดน้ำก็จบเวลา เราก็กินเปิดก๊อกให้น้ำวิ่งไปตามท่อ ถึงจะเป็นงานเกษตรแต่ไม่ได้หนักกว่าทำงานที่บ้าน ลงแรงไปเราก็กินค่าแรงทุกวัน ทำนาทำสวนอยู่ที่บ้านนี้อาภิตยสองอาทิตย์ถึงจะได้เงิน แล้วที่ลงไปก็ไม่รู้จะได้

หรือเปล่า บางปีก็แล้ง ไปอยู่เมืองนอกถึงไกลบ้านแต่เรามีเงินเข้ากระเป๋าลอตทุก
วัน ยังไงก็ดีกว่าทำนาทำไร่ที่นี่ ถ้าเค้าให้ไปอีกก็อยากจะไปนะ⁵

ในขณะเดียวกัน แรงงานชายอีกรายอายุ 66 ปี เคยทำไปทำงานทั้งซาอุดีอาระเบียและ
ไต้หวันกล่าวถึงความเสี่ยงของการทำงานในต่างประเทศและงานเกษตรกรรมเมื่อกลับมา
บ้านว่า “งานที่ไต้หวันเป็นงานโรงงาน แม้จะใช้แรงงานหนักอยู่บ้าง ได้กินได้นอนเป็นเวลาถ้า
ไม่เที่ยว ไม่เล่นการพนัน ย่อมเก็บเงินกลับบ้านได้แน่นอน แต่พอกลับมาบ้านมาทำการ
เกษตร ทั้งทำนาและปลูกดอกไม้ขาย ต้องฉีดยาฆ่าแมลงทั้งนั้น บางทีก็แพ้ยา ผิวหนังเป็นตุ่ม
แล้วยังรายได้ไม่แน่นอนด้วย เรามีแรง เราก็คอยขายแรงงานมากกว่า”

แรงงานคืนถิ่นบ้านนาสนุกที่เคยไปทำงานที่อิสราเอลเป็นแรงงานชายทั้งหมด ส่วน
ใหญ่กล่าวถึงการไปทำงานที่อิสราเอลในแง่บวก มีเพียงสามรายที่มีประสบการณ์ไม่ดี โดย
ตอบว่าเสียเงินไปอิสราเอลราคาแพงเกือบแสน แต่ไปแล้วถูกส่งไปอยู่ในแปลงเกษตรที่สภาพ
ความเป็นอยู่แย่ และนายจ้างไม่จ่ายค่าแรง พวกเขาไม่สามารถอดทนอยู่จนครบกำหนดได้
ทำให้ต้องกลับมาอยู่บ้านหาเงินใช้หนี้ และไม่เคลื่อนย้ายไปไหนอีกเพราะไม่อยากไปกู้ยืมเงิน
เพื่อกลับไปทำงานต่างประเทศอีกครั้ง ในขณะที่การไปทำงานที่ไต้หวันถือเป็นงานที่ให้ค่าแรง
ระดับกลางสามารถส่งเงินกลับบ้านได้ราว 10,000-15,000 หรือมากที่สุด 18,000 บาท เท่า
ๆ กับไปเป็นคนงานก่อสร้างที่สิงคโปร์ แต่เป็นงานหนัก บางคนกลับมาบ้านพร้อมกับสุขภาพ
ทรุดโทรมเพราะต้องไปยกของหนักติดต่อกันตลอดเวลาหลายปี ดังนั้นหากหมดสัญญาการ
ทำงาน หรือเก็บเงินได้ในระดับที่พอใจซึ่งหมายถึงการสามารถปลูกบ้านใหม่ ซื้อที่ดิน และซื้อ
รถได้สักคันหนึ่งแล้วพวกเขาก็เลือกที่จะกลับมาทำการเกษตรที่บ้าน เพราะหากปีไหนดินดีน้ำ
ชุ่ม ผลกำไรจากการทำการเกษตรก็อาจจะได้พอๆ หรือมากกว่าการไปทำงานต่างประเทศ แต่
หากปีไหนฝนแล้งก็จำเป็นต้องรับสภาพแล้วตั้งความหวังกับปีถัดไป

แรงงานจำนวน 14 คนจากบ้านนาสนุกที่มีประสบการณ์ไปทำงานในเกาหลีใต้ก่อนจะ
กลับมาอยู่ประเทศไทยอย่างถาวร มีแรงงานชาย 10 ราย อายุอยู่ระหว่าง 34-45 ปี ทุกคนเดิน

⁵ งานวิจัยนี้ใช้ภาษากลางในการสนทนาเป็นส่วนใหญ่

ทางไปเกาหลีใต้แบบถูกกฎหมายในช่วงปี 2548-2556⁶ แต่มี 3 รายที่อยู่ทำงานจนครบ 4 ปี 8 เดือนและอยู่อย่างผิดกฎหมายต่อประมาณ 2 ปี ก่อนจะถูกจับส่งกลับมาประเทศไทย ส่วนแรงงานหญิง 1 ราย ปัจจุบันอายุ 43 ปี ลักลอบอยู่ทำงานในเกาหลีใต้อย่างผิดกฎหมายเมื่อปี 2550 สามีของเธอไปทำงานที่เกาหลีใต้ตั้งแต่ปี 2548 เธอจึงเข้าเกาหลีใต้ด้วยวิธีการไปท่องเที่ยวแล้วอยู่ทำงานต่อ เธอทำงานอยู่ในฟาร์ม แยกที่ทำงานกับสามีได้ 5 ปี ก็กลับมาอยู่ที่หมู่บ้านเนื่องจากสามีเสียชีวิตเพราะดื่มเหล้าเกินขนาด คนทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมกล่าวว่า โรงงานที่เกาหลีแตกต่างจากไต้หวัน งานที่เกาหลีเป็นงานเบาและจ่ายค่าแรงสูง สามารถส่งเงินกลับบ้านได้ถึง 35,000-50,000 บาทต่อเดือน อดีตแรงงานชายในเกาหลีรายหนึ่งอายุ 38 ปี กล่าวว่าเขาสอบไปทำงานในเกาหลีอย่างถูกกฎหมาย ระหว่างปี 2553-2558 เขามีวุฒิระดับ ปวช. และทำงานช่างได้จึงได้ทำงานในโรงงานสี ได้เงินเดือนถึง 50,000 บาทต่อเดือน เขากล่าวว่า “ใครได้ไปเกาหลีก็คงอยากจะไปอีก ค่าแรงดีมาก ผมไม่ได้อยากกลับ แต่ก็ไม่อยากอยู่เป็นผีน้อย ส่วนใหญ่เขาทำงานตามแปลงเกษตร ผมว่างานลำบาก รายได้ก็น้อยด้วย แต่กลับมาแล้วก็มีแต่งงานงานสวน” แม้แต่แรงงานชายอายุ 38 ปีอีกรายที่เข้าเกาหลีใต้อย่างผิดกฎหมายใน พ.ศ. 2555 พบประสบการณ์เลวร้ายเนื่องจากกู้เงินยืมให้นายหน้าถึง 120,000 บาทเพราะหลงเชื่อว่าจะได้ไปเกาหลีทันทีไม่ต้องผ่านการจัดสอบและรอเรียกตัวเหมือนกับไปผ่านกระทรวงแรงงานฯ เขาได้ไปทำงานในโรงงานพลาสติกและสามารถส่งเงินกลับบ้านได้เดือนละ 28,000 บาทเป็นเวลาหกเดือน ซึ่งได้เพียงใช้นี้เงินที่กู้มาเพื่อจ่ายนายหน้าแต่ยังไม่มีเงินเก็บ ก็ยังอยากจะไปเกาหลีอีกครั้งเพราะค่าแรงสูง แต่เขาไม่อยากจะไปเป็นผีน้อยอีกแล้ว แต่การไปถูกกฎหมายก็เป็นไปไม่ได้ด้วยอายุที่เกือบจะถึง 40 ปีแล้ว

⁶ ในอดีต แรงงานที่จะเข้าไปทำงานในเกาหลีใต้จะต้องเดินทางไปกับบริษัทจัดหางาน แต่นับจาก พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา รัฐบาลไทยได้ทำความตกลงกับรัฐบาลเกาหลีใต้เรื่องการจัดส่งแรงงานตามระบบ (Employ Permitted System : EPS) ซึ่งทำให้แรงงานไม่ต้องเสียค่าดำเนินการให้กับบริษัทจัดหางาน แต่จะต้องเสียค่าหนังสือเดินทาง ตรวจโรค ตัวเครื่องบิน และค่าเรียนภาษาเกาหลีด้วยตนเอง (สุทธิ สุโกศล 2553, 1-2).

การเคลื่อนย้ายและการคืนถิ่นในบริบททางสังคมวัฒนธรรม

ในขณะที่งานวิจัยเกี่ยวกับการย้ายถิ่นของผู้หญิงอีสานมักจะกล่าวถึงพวกเธอในฐานะผู้ย้ายถิ่นจากการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม (marriage migration) ซึ่งส่วนใหญ่เข้าสู่ตลาดแรงงานภายหลังการย้ายไปยังประเทศปลายทาง เพื่อหาเลี้ยงตนเองและส่งเงินให้ครอบครัวที่บ้านเกิด (รัตนานุกุล 2548; Lapanun 2019) งานศึกษาในระยะหลังได้ชี้ให้เห็นว่าผู้หญิงที่ย้ายถิ่นจากการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมส่วนหนึ่งมีแนวโน้มย้ายกลับสู่บ้านเกิดเมื่ออายุมากขึ้นจนถึงวัยเกษียณโดยพาสามีชาวต่างชาติกลับมาด้วยกัน ก่อให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้าน เช่น ร้านอาหารที่ตอบสนองความต้องการของชาวต่างชาติ และกิจกรรมการลงทุนอื่นๆ (Thompson, Kitiarsa and Smutkupt 2018) ส่วนในกรณีของแรงงานหญิงอีสานที่ทำงานอยู่ตามเมืองใหญ่ของประเทศไทย มักจำเป็นต้องกลับบ้านเพื่อมาแต่งงานมีครอบครัวหรือเพื่อมาดูแลพ่อแม่ (Piotrowski and Tong 2010) ในกรณีของบ้านนาสนุก ผู้เขียนพบว่าแรงงานคืนถิ่นหญิงแม้จะมีจำนวนน้อยเทียบกับแรงงานชาย แต่การสัมภาษณ์เชิงลึกทำให้เห็นความคิดเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องการย้ายถิ่นและการกลับบ้าน

แรงงานหญิงคืนถิ่นในบ้านนาสนุกเป็นคนรุ่นอายุ 40 ปีขึ้นไปทั้งหมด ทุกคนออกเดินทางไปต่างประเทศหลังจากมีครอบครัวแล้วแต่กลายเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยว อีกกรณีคือไปกับสามี พวกเขาเองกล่าวว่า ผู้หญิงโสดเมื่อสามสิบปีก่อนไม่ค่อยกล้าจะออกไปทำงานไกลๆ ถ้าจะไปก็ไปกรุงเทพฯ เท่านั้น ส่วนผู้หญิงที่แต่งงานแล้วก็ต้องอยู่บ้านเลี้ยงลูก ในขณะที่สามีเป็นผู้ออกไปหาเงิน แต่ในกรณีของพวกเขาที่จำเป็นต้องออกไปทำงานยังต่างประเทศเนื่องจากหย่าร้างกับสามีและต้องหาเงินเลี้ยงดูลูกและครอบครัว ทำให้ต้องฝากลูกให้ญาติหรือพ่อแม่ของตนเองดูแล ในขณะที่แรงงานชายที่แต่งงานแล้วเดินทางไปต่างประเทศโดยทิ้งภรรยาและลูกไว้ข้างหลัง แรงงานหญิงที่มีลูกอยู่ข้างหลังกลับมีความรู้สึกว่าตนเองไม่ได้ดูแลลูกและยังฝากภาระไว้กับญาติ ดังนั้นเมื่อถูกถามว่าเหตุผลที่ทำให้กลับมาอยู่บ้านโดยถาวรคืออะไร แรงงานหญิงคืนถิ่นและผู้ที่ย้ายถิ่นไปทั้งสามีภรรยามักจะตอบว่า คิดถึงหรือเป็นห่วงลูก

แรงงานหญิงรายหนึ่ง ปัจจุบันอายุ 52 ปี กล่าวว่าเริ่มเดินทางไปทำงานต่างประเทศในปี 2545 เพราะเลิกกับสามี ขณะนั้นมีลูกแล้ว 3 คนจึงต้องทิ้งลูกไว้กับแม่ของตนเอง

ในตอนแรกคิดจะไปหางานทำในกรุงเทพฯ แต่ไม่รู้จะเริ่มต้นอย่างไรเพราะคนในหมู่บ้าน 'ไปนอก' กันหมด ไม่มีใครรู้จักในกรุงเทพฯ แต่ 'ไปนอก' เราไปกับนายหน้าแถวๆ นี้ได้ มีคนมาพาไปแล้วหางานให้ทำ จึงตัดสินใจเงินไปทำงานที่ได้หัวนอยู่สามปี พอได้เงินส่งกลับบ้านเดือนละหมื่นกว่าๆ ตลอด เวลาจะโทรศัพท์มาหาลูก หมาค่าโทร. ไปเยอะมาก แต่เราก็ออดทนเพราะอยากให้ลูกสบาย พอกลับจากไต้หวันได้เงินทำบ้านแล้ว คิดจะกลับบ้านมาทำนาทำสวน ลงทุนไปกับสวนแล้ว ปีนั้นพายุเข้าสวนเสียหาย ที่ลงทุนไปเสียไปหมด จึงคิดไปหางานอีก เพื่อนชวนสมัครไปเกาหลีกับกรมแรงงาน สมัยนั้นทักษิณเป็นนายกรัฐมนตรี เสียค่าไปเกาหลีแค่สามหมื่น ได้ไปทำงานโรงงานอะไหล่รถยนต์จนครบสัญญา ก็เลยตั้งใจว่าจะกลับบ้านแล้วเพราะสุขภาพเริ่มไม่ดีและอยากจะอยู่กับลูก

คล้ายกันกับแรงงานคู่สามีภรรยาที่ไปทำงานในประเทศไต้หวันในช่วงปี 2538 ฝ่ายสามีไปทำงานที่ไต้หวันคนเดียวก่อนโดยไปกับนายหน้า เมื่อพบว่าสามารถส่งเงินกลับบ้านได้เดือนละประมาณ 25,000 บาท ปี 2541 จึงชวนภรรยาให้ตามไปทำงานด้วยโดยฝากลูกสองคนไว้กับยายเพื่อที่จะได้มีเงินมากขึ้น แต่ภรรยาอยู่ไต้หวันได้เพียงสองปีก็ขอลากลับบ้านเพราะเป็นห่วงลูก จึงกลับมาพร้อมกันในปี 2543 และทำนาทำสวนอยู่ในหมู่บ้านโดยไม่ได้ไปไหนอีก

เมื่อผู้เขียนให้แรงงานคืนถิ่นจัดลำดับการใช้เงินที่ได้จากการทำงานในต่างประเทศว่าครัวเรือนของพวกเขา และตัวเขาเองใช้เงินเพื่อวัตถุประสงค์ด้านใดมากที่สุด แรงงานคืนถิ่น 21 จาก 37 คน (ร้อยละ 57) ตอบว่านำมาสร้างหรือต่อเติมบ้าน อีก 11 คน (ร้อยละ 29) ตอบว่านำมาซื้อที่ดินเพิ่มเติมเพื่อทำการเกษตร เป็นอันดับแรก และดังที่กล่าวข้างต้น อีก 5 คน (ร้อยละ 14) ไปทำงานต่างประเทศเพื่อนำเงินมาใช้หนี้เป็นหลัก ในจำนวนนี้มีผู้ที่ไปต่างประเทศแล้วถูกหลอกหรือกลับบ้านก่อนกำหนด และคนกลุ่มนี้เห็นว่าการย้ายถิ่นไม่ได้ช่วยให้พวกเขามีทรัพย์สินเพิ่มขึ้นเพราะเงินหมดไปกับการใช้หนี้แล้ว ส่วนการนำเงินมาลงทุนหลายเรียนหนังสือเป็นเรื่องที่แรงงานคืนถิ่นให้ความสำคัญเป็นลำดับถัดไป ในขณะที่ความต้องการลงทุนในกิจการต่างๆ มีผู้เลือกตอบเพียงสองรายและไม่ใช้สิ่งแรกที่จะนำเงินมาใช้จ่าย เงินที่ถูกส่งกลับบ้านมาตลอดระยะเวลาการย้ายถิ่นมักจะนำไปใช้สร้างหรือต่อเติมบ้าน ซื้อที่ดิน และสิ่งอำนวยความสะดวกที่จะเอื้อต่อการหาเลี้ยงชีพในภาคชนบทเมื่อกลับมา เช่น รถกระบะ รถมอเตอร์ไซด์ รถไถ เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าการย้ายถิ่นเป็นยุทธศาสตร์ของการออกจากบ้านไป

ช่วงเวลาหนึ่งของชีวิตเพื่อหารายได้มาใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อให้หลุดพ้นจากความขาดแคลน แต่ไม่ใช่การเดินทางออกไปหาเงินทุนเพื่อต่อยอดกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และแรงงานคืนถิ่นซึ่งมาจาก 37 ครอบครัวของบ้านนาสนุกทั้งหมดเมื่อกลับสู่บ้านเกิดต่างมีอาชีพที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตร ได้แก่ ทำนา ทำสวนดอกไม้ และรับจ้าง มีเพียงแรงงานชาย 2 รายซึ่งเคยไปทำงานก่อสร้างที่สิงคโปร์ กลับมารับจ้างก่อสร้างพร้อมๆ กับทำการเกษตร และมี 4 ครอบครัวที่ในปัจจุบันขายของชำและขายเครื่องดื่ม เช่น ชานมไข่มุกควบคู่กับการทำสวนดอกไม้ส่วนต่อไปของบทความจะเป็นการวิเคราะห์ชีวิตหลังการย้ายถิ่นและความท้าทายเมื่อพวกเขาหยุดเคลื่อนย้ายไปทำงานต่างประเทศอย่างค่อนข้างถาวร

ชีวิตหลังการย้ายถิ่นและความท้าทาย

เมื่อถามแรงงานคืนถิ่นว่าพวกเขาแก้ปัญหาเรื่องรายได้ที่ลดลงเมื่อกลับมาอยู่ที่บ้านเกิดอย่างไร คำตอบที่ได้รับจากคนส่วนใหญ่คือ “ไม่รู้จะอย่างไร การย้ายถิ่นทำให้มีบ้าน มีที่ดิน มีรถใช้ มีเงินพอส่งลูกเรียนแล้ว ที่เหลือก็ทำนาทำสวนหาได้เท่าไรก็เท่านั้น” อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนพบว่าแรงงานคืนถิ่นจำนวนมากไม่ได้อยู่นิ่ง หรือยอมจำนนกับโอกาสการจ้างงานที่ค่อนข้างจำกัดในบ้านเกิด หลายครัวเรือนมีความพยายามที่จะลงทุนประกอบอาชีพที่สร้างรายได้มากกว่าการทำเกษตร เช่น การตั้งร้านค้าของชำ การซื้อวัวมาเลี้ยง การปล่อยเงินกู้ เป็นต้น แต่การจะประสบความสำเร็จไม่ได้มาจากการมีเงินลงทุนเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีปัจจัยเรื่องทักษะความรู้และความสัมพันธ์ทางสังคม รวมไปถึงปัจจัยอื่นๆ ที่ควบคุมไม่ได้ด้วยตนเอง เช่น ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อมและปัจจัยเรื่องบุคคลแม้แต่สมาชิกในครัวเรือนเดียวกัน ทำให้ชีวิตของแรงงานคืนถิ่นในแต่ละครัวเรือนมีความแตกต่างกัน และการที่จะประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจหรือมีฐานะร่ำรวยขึ้นกว่าคนอื่นในช่วงชีวิตหลังการย้ายถิ่นก็ไม่ได้มีสูตรสำเร็จตายตัว ส่วนนี้ของบทความจะกล่าวถึงชีวิตหลังการย้ายถิ่นในบ้านนาสนุกที่มีทั้งผู้ที่กลายเป็นเจ้าของกิจการที่ประสบความสำเร็จ ความพยายามของแรงงานคืนถิ่นที่จะหารายได้เมื่อกลับมาอยู่ในบ้านเกิด ข้อจำกัดที่พวกเขาต้องเผชิญ และสถานการณ์ปัจจุบันที่การย้ายถิ่นไปต่างประเทศถูกส่งต่อจากรุ่นสู่รุ่นจนถึงผู้ที่กำลังย้ายถิ่นในปัจจุบันคือคนรุ่นที่ 3 ของหมู่บ้าน

จากแรงงานคืบคั้นสู่ชื่อนาผู้ประกอบการ

เมื่อสอบถามคนในบ้านนาสนุกว่าในหมู่บ้านที่เคยไปทำงานที่ต่างประเทศ ครั้วเรือนใดที่กลับมาแล้วประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจมากที่สุด ชาวบ้านส่วนใหญ่จะพูดถึงเจ้าของร้านค้าอุปกรณ์การเกษตรที่ตั้งอยู่ริมถนนปากทางเข้าหมู่บ้าน ถ้าเป็นคนรุ่นใหม่ที่อายุไม่เกิน 40 ปี ก็จะเป็นชายหนุ่มเจ้าของสวนดอกไม้ที่ปัจจุบันเปิดสวนให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวไปพร้อมกับการทำเกษตร

ร้านเกษตรอุปกรณ์เกษตรมีจิตราภกับอดุลย์สองสามีภรรยาเป็นเจ้าของ ทั้งสองอายุ 46 และ 47 ปี ในอดีตมีฐานะยากจน จิตราเป็นลูกสาวคนสุดท้องของยายเจ็ดซึ่งเป็นผู้หญิงคนแรกและคนเดียวของหมู่บ้านที่ไปทำงานเป็นคนรับใช้ที่ซาอุดีอาระเบียในปี 2530 ขณะที่จิตราเพิ่งจะอายุ 5 ปี จิตราเรียนจบชั้น ป. 6 และทำสวนอยู่ในหมู่บ้าน จนแต่งงานกับอดุลย์ซึ่งเรียนจบชั้น ป. 6 เช่นเดียวกัน หลังแต่งงาน อดุลย์และจิตราที่มีที่ดินของตัวเองเป็นที่ของพ่อแม่ แต่อยากได้เงินมาลงทุนทำสวน อดุลย์จึงตัดสินใจไปทำงานที่ไต้หวันในปี 2540 เป็นเวลาสองปี ได้เงินกลับมาลงทุนปลูกผักแต่เกิดพายุทำให้สวนผักเสียหายจนทำให้ติดหนี้ธนาคาร สองสามีภรรยาจึงออกเดินทางไปไต้หวันพร้อมกันในปี 2545 ไปทำงานในสวนดอกไม้สามปีโดยฝากลูกไว้กับแม่ของจิตรา เมื่อกลับมาแล้วสามารถใช้หนี้ได้หมด และลงทุนปลูกดอกไม้ 2 ไร่ โดยปรับการทำแปลงและการวางระบบน้ำหยดแบบที่เคยเห็นที่ไต้หวัน รวมถึงตั้งใจว่าจะต้องผลิตดอกไม้ให้โดดเด่นกว่าสวนอื่นๆ ทั่วๆ ไป เช่น ขนาดจะต้องใหญ่กว่าและจะต้องเป็นดอกไม้เกรด A จากสวนเบญจมาศ และดอกคัตเตอร์ 2 ไร่ ทั้งสองขยายพื้นที่ไปเรื่อยๆ ซื้อที่ดินเพิ่ม 30 ไร่ ส่งดอกไม้ไปทั่วประเทศและต่างประเทศ ยิ่งช่วงสามปีที่ผ่านมามีคนมาไหว้พระที่วัดป่าคำชะโนดมากขึ้น ตลาดดอกไม้ก็ยิ่งขยายตัว ในปัจจุบัน ทั้งสองเช่าพื้นที่ทำสวนเพิ่มอีก 50 ไร่ อดุลย์กล่าวว่าตัวเองไม่ได้แค่ทำสวน แต่ต้องสะสมความรู้เรื่องการปั๊มน้ำและยา หัดทำบัญชี และยังตั้งร้านค้าจำหน่ายผลิตภัณฑ์การเกษตรมาขายในหมู่บ้าน จิตราภกับอดุลย์ลงทุนกับการศึกษาของลูกจนถึงระดับมหาวิทยาลัย โดยตั้งใจว่าลูกจะสามารถกลับมาทำงานอยู่ที่บ้านได้โดยไม่ต้องไปเป็นแรงงานอยู่ต่างประเทศเหมือนพ่อกับแม่ ทั้งสองมองว่าการสร้างฐานะได้หลังการย้ายถิ่นไม่ได้มาจากโชคช่วย แต่มาจากความขยันอดทน โดยเฉพาะรู้จักลดต้นทุนและรายจ่าย

ศร (36 ปี) เป็นคนรุ่นใหม่ในหมู่บ้านที่พยายามจะปรับใช้ประสบการณ์จากการย้ายถิ่นศรเรียนจบชั้น ปวช. เคยเข้าไปทำงานในกรุงเทพฯ แต่ได้เงินเดือนน้อย ปี 2548 จึงไปทำงานโรงงานที่ได้ห้วนอยู่สองปี กลับมาพักอยู่บ้านพอดีกับมีโครงการไปอิสราเอลของกระทรวงแรงงานฯ จึงเคลื่อนย้ายไปเป็นแรงงานในต่างประเทศอีกครั้งในปี 2558 ศรค่อนข้างโชคดีที่ได้ไปเป็นแรงงานภาคการเกษตรอยู่ในคิบบุตส์ (Kibbutz) ของรัฐบาล ซึ่งมีรูปแบบคล้ายการทำงานให้บริษัท ทำให้มีสภาพความเป็นอยู่ดี และได้ค่าแรงสูงกว่าแรงงานภาคการเกษตรในโมชาฟ (Moshav) ซึ่งมีลักษณะเป็นแรงงานรับจ้าง ทำให้สภาพความเป็นอยู่และรายได้ผันแปรตามความพึงพอใจของนายจ้าง⁷ อย่างไรก็ดี ในระยะแรก เงินเดือนที่ได้รับเดือนละประมาณ 30,000 บาทก็หมดไปกับการใช้หนี้เงินที่ต้องกู้ธนาคารมาเป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทางมาอิสราเอล จนย่างเข้าปีที่ 4 และ 5 ศรจึงเก็บเงินกลับบ้านได้หลักแสน นำมาซื้อที่ดิน 5 ไร่ เพิ่มจากที่ดินที่พ่อแม่มีอยู่แล้ว 3 ไร่ และทำบ้านให้พ่อแม่เป็นหลัก ที่อิสราเอล ศรทำงานปลูกผัก เช่น ข้าวโพด มันฝรั่ง แครร์รอต ซึ่งศรมองว่าเป็นงานสบายกว่าที่บ้าน เพราะใช้เครื่องจักรควบคุม เมื่อกลับบ้านศรทดลองทำหลายอย่าง เช่น นำเมล็ดพันธุ์แครร์รอตและมะเขือเทศจากอิสราเอลมาทดลองปลูกแต่ไม่ได้ผล ไปเป็นลูกจ้างบริษัทตัดดิน ก็ได้เงินเดือนเพียง 15,000 บาท เขาจึงคิดว่าจะต้องทำสวนดอกไม้และไร่นาให้มีกำไรให้ได้ ศรเพิ่งแต่งงานได้สองปี มีภรรยาซึ่งจบด้านบัญชีมาช่วยทำงานด้านการตลาด ทั้งขายดอกไม้ทางออนไลน์ เอาดอกไม้ไปขายที่ตลาดและตระเวนหาลูกค้าใหม่ๆ นอกจังหวัดอุดรธานี นอกจากนี้ ศรยังสังเกตว่าที่อิสราเอลเวลาจะใช้กระดาดไซลีขาวห่อดอกไม้ ทำให้ดูน่าซื้อ ศรจึงเลิกใช้กระดาดหนังสือพิมพ์แบบที่แปลงอื่นๆ ใช้และหันมาใช้กระดาดไซลีขาว จนกลายเป็นเอกลักษณ์ว่าดอกไม้เหล่านี้มาจากสวนของศร และในปี 2562 ศรกับภรยายังหาวิธีการสร้างรายได้ใหม่โดยการปลูกดอกไม้และเชิญชวนให้คนมาถ่ายรูปในฤดูหนาว มีค่าเข้าชม 20 บาท ศรทำครบวงจร มีการเช่าที่ดินแปลงข้างๆ

⁷ คิบบุตส์มีลักษณะเป็นนิติบุคคลซึ่งสมาชิกเป็นเจ้าของร่วมกันและได้รับการปันผลกำไรเป็นสัดส่วนเท่าๆ กัน ส่วนโมชาฟมีลักษณะเป็นหมู่บ้านสหกรณ์การเกษตร ซึ่งสมาชิกแต่ละครัวเรือนมีที่ดินของตนเอง ดูเพิ่มเติม เว็บไซต์ฝ่ายแรงงาน ประจำสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงเทลอาวีฟ ประเทศอิสราเอล <https://israel.mol.go.th/info/labor-information>

โดยปรับพื้นที่เป็นที่จอดรถ มีการเชิญชวนคนในหมู่บ้านให้ตั้งร้านอาหารและเครื่องดื่ม และยังมีช่างภาพบริการนักท่องเที่ยวด้วย ทำให้ปีนี้ครมีรายได้พอจะซื้อบ้านพร้อมที่ดินอีกหลังในหมู่บ้านได้ด้วยเงินสดหลักล้าน

ครอบครัวของจิตรา กับอดุลย์ และครอบครัวของศรีมีความคล้ายคลึงกันในแง่ที่เลือกที่จะต่อยอดอาชีพด้านการเกษตรที่ตนเองพอจะมีพื้นฐาน ประกอบกับการไปทำงานต่างประเทศที่ได้งานในสวนเกษตรของประเทศนั้นๆ ทำให้ได้เห็นวิธีการทำงานแบบใหม่ๆ แต่จะเห็นว่าคนสองรุ่นที่ค่อนข้างประสบความสำเร็จในหมู่บ้านเลือกต่อยอดทางอาชีพแตกต่างกัน คนรุ่นจิตรา กับอดุลย์เน้นที่การผลิตและการขายสินค้าที่เกี่ยวกับการเกษตรเป็นหลัก ในขณะที่ศรีเป็นคนรุ่นถัดมาสามารถหาวิธีการสร้างรายได้จากการท่องเที่ยว เปลี่ยนพื้นที่การผลิตดอกไม้ของตนเองให้กลายเป็นฉากถ่ายรูปพร้อมๆ กับจำหน่ายดอกไม้ไปด้วย อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ทุกคนที่ทำได้ เหมือนกับสองครอบครัวนี้ ทั้งๆ ที่ต่างมีเงินกลับบ้านหลังจากการไปต่างประเทศมาไม่ต่างกัน ผู้เขียนจะได้อภิปรายประเด็นดังกล่าวในส่วนต่อไปของบทความ

การขาดการต่อยอดด้านทักษะอาชีพ

ดังที่ผู้เขียนอภิปรายไว้ในส่วนของการคืนถิ่นเพราะหมดสัญญา หรืออายุเกินกว่าที่ประเทศปลายทางจะรับเป็นแรงงานถูกกฎหมาย แรงงานที่ได้ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในประเทศไต้หวัน หรือเกาหลีใต้ต่างกล่าวว่าไม่รู้จะนำทักษะจากงานดังกล่าวมาต่อยอดที่หมู่บ้านอย่างไร แรงงานชายที่เคยทำงานในเกาหลีใต้รายหนึ่งอายุ 37 ปี เล่าว่าเขาได้ทำงานเป็นช่างประกอบเก้าอี้ในโรงงาน และได้พาผู้เขียนไปดูเก้าอี้ไม้กรุเบาะหนังมีขาเป็นล้อหมุน ที่เขาส่งเคยส่งทางไปรษณีย์มาเพื่อให้พ่อแม่ดูว่านี่คืองานของเขาที่เกาหลี แม้จะผ่านไปหลายปีแล้ว เก้าอี้ตัวนั้นก็เก่าคร่ำคร่า แต่แม่ของเขายังวางไว้บริเวณแคร่หน้าบ้าน เขากล่าวว่า “กลับมาแล้วก็มียางงานงานสวนแค่นั้นแหละ จะเอาประสบการณ์ทำงานอะไรมาใช้ก็ไม่ได้มีใบผ่านงาน จะให้ผมทำเก้าอี้แบบนี้ในหมู่บ้านนี้ยังงั้น มั่นใจเครื่องอัดออกมาเป็นส่วนๆ แล้วถึงผมทำได้ผมจะขายให้ใคร”

แรงงานชายที่มีประสบการณ์ไปทำงานก่อสร้างในซาอุดีอาระเบีย ลิเบีย บาห์เรน และสิงคโปร์ แม้จะเคยเป็นแรงงานให้กับบริษัทขนาดใหญ่ บางคนเคยเป็นแรงงานในการก่อสร้าง

โรงแรมขนาดใหญ่อย่าง “มารินาเบย์” (Marina Bay Sands) ที่สิงคโปร์ หรือในการก่อสร้าง สนามบินที่ประเทศลิเบีย แต่เมื่อกลับมาอยู่ในประเทศไทย ทักษะที่แรงงานมีติดตัวมาไม่สามารถนำมาต่อยอดได้ พวกเขาทำได้เพียงรวมกลุ่มทำงานรับเหมาก่อสร้างในพื้นที่หรือไปสมัครเป็นแรงงานก่อสร้างที่ได้ค่าแรงขั้นต่ำ เพื่อหารายได้เสริมจากงานภาคเกษตรเท่านั้น

ผู้เขียนได้ขอสัมภาษณ์เจ้าของศูนย์ฝึกแรงงานไทยไปสิงคโปร์ในจังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นศูนย์ฝึกที่ดำเนินการโดยเอกชน⁸ ที่มีบทบาทในการส่งแรงงานไทยไปทำงานที่สิงคโปร์มาตั้งแต่ปี 2542 เจ้าของศูนย์ฝึกเล่าว่า ระหว่างปี 2542-2552 ประเทศสิงคโปร์ต้องการแรงงานก่อสร้างจำนวนมากเพื่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ เช่น มารินาเบย์แซนส์ สนามกีฬา สนามบิน บริษัทก่อสร้างในสิงคโปร์จึงร่วมมือกับศูนย์ฝึกแห่งนี้โดยสามารถจัดส่งแรงงานได้ถึงปีละมากกว่า 2,000 คน แรงงานที่สอบผ่านทักษะด้านช่างตามมาตรฐานการก่อสร้างของสิงคโปร์ จะได้รับค่าจ้างเพิ่มขึ้นจากค่าจ้างขั้นต่ำประมาณ 1.5 เท่า (ค่าจ้างขั้นต่ำของสิงคโปร์ในปัจจุบันอยู่ที่ 23 ดอลลาร์ต่อวัน หรือประมาณ 600 บาท) ศูนย์ฝึกแห่งนี้คิดค่าบริการสำหรับคอร์สอบรมและสอบให้ได้การรับรองในเวลา 30 วัน เป็นเงิน 35,000 บาท รวมค่าที่พักและอาหาร แม้ว่ารัฐบาลสิงคโปร์จะอนุญาตให้ทำงานได้ถึง 10 ปี และสามารถขยายเวลาได้อีกหากสอบทักษะผ่านเพิ่มเติม ถ้ามีความสามารถสอบจนได้เป็นโพร์แมนก็จะได้เงินเดือนเฉลี่ยเดือนละ 150,000 บาท และทำงานได้จนอายุ 62 ปี โดยไม่มีข้อจำกัดด้านวุฒิการศึกษา อย่างไรก็ตาม เจ้าของศูนย์ฝึกเล่าว่า นักเรียนจากศูนย์ฝึกเป็นพันคนตลอดยี่สิบปีที่ผ่านมา มีผู้สอบได้เป็นโพร์แมนเพียง 4 คน เพราะคนเหล่านี้ ถ้ากลับมาประเทศไทยพวกเขาก็ได้เป็นแค่แรงงานก่อสร้างทั่วไป เพราะโพร์แมนในประเทศไทยจะต้องมีปริญญาจากสถานศึกษารับรอง ทำให้ประสบการณ์จากสิงคโปร์นำมาต่อยอดได้ยาก ในช่วงห้าปีที่ผ่านมา การไปทำงานที่สิงคโปร์จึงค่อยๆ ถูกแทนที่ด้วยการไปเกาหลีใต้เนื่องจากค่าแรงสูงกว่า

⁸ ศูนย์ฝึกไทยพัฒนาอุดรธานี เทส汀 เซ็นเตอร์ ผู้เขียนทำเรื่องขออนุญาตเข้าไปดูงานและได้สัมภาษณ์กับเจ้าของศูนย์ฝึกฯ เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม 2562.

ประเด็นการเชื่อมโยงประสบการณ์การย้ายถิ่นกับการคืนถิ่นมีการอภิปรายในงานศึกษาก่อนหน้านี้ (เช่น Rigg, Promphaking, and Le Mare 2014; Le Mare, Promphaking, and Rigg 2015) ผู้ย้ายถิ่นที่กลับสู่ถิ่นเกิด ไม่สามารถนำทักษะที่ได้จากการย้ายถิ่น ไม่ว่าจะเป็นทำงานในเมืองอุตสาหกรรมหรือทำงานจากต่างประเทศมาเชื่อมโยงกับชีวิตที่บ้านเกิด ซึ่งไม่ได้มีแหล่งงานอื่นรองรับนอกจากงานภาคเกษตรกรรม แต่หากพิจารณาแผนงานของภาครัฐในการรองรับแรงงานที่กลับจากต่างประเทศ จะพบว่า โครงการส่งเสริมแรงงานไทยกลับคืนถิ่น (Reintegration Programme) ของรัฐก็เป็นการอบรมอาชีพที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตรกรรมเป็นหลัก⁹ ในส่วนของบ้านนาสนุก ผู้เขียนพบว่าชาวบ้านพยายามดิ้นรนต่อรองกับข้อจำกัดดังกล่าวด้วยการลงทุนในกิจกรรมอื่นนอกเหนือจากภาคเกษตรกรรม แต่ปัญหาการขาดทักษะการประกอบการ และปัญหาอื่นๆ ที่อยู่เหนือการควบคุมทำให้แต่ละครัวเรือน ไม่สามารถจะประสบความสำเร็จได้เหมือนกัน ดังที่จะกล่าวในส่วนตัวลท้ายต่อไปนี้

ข้อจำกัดในการแปรรูปทางเศรษฐกิจสู่ทุนทางสังคมและการย้ายถิ่นที่ไม่สิ้นสุด

งานวิชาการด้านการย้ายถิ่นและการพัฒนามักจะกล่าวถึงการย้ายถิ่นไปต่างประเทศที่มักจะสร้างรายได้สูง นอกเหนือจากการเพิ่มขึ้นของสินทรัพย์ต่างๆ แรงงานคืนถิ่นอาจจะสามารถเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำทั้งทุนและทักษะมาประกอบกิจกรรมการค้าในชุมชน (เช่น Gibson, Law and McKay 2001 และ Kelly 2000) แต่ในกรณีของประเทศไทยพบว่าแรงงานส่วนใหญ่กลับมาประกอบการในภาคการเกษตรมากกว่า บ้านและที่ดินยังเป็นปัจจัยการดำรงชีพที่สำคัญสำหรับพวกเขา (Rigg, Promphaking, and Le Mare 2014) ในกรณีของบ้านนาสนุก ผู้ย้ายถิ่น 7 รายที่อยู่ในช่วงอายุ 40 ปีขึ้นไปซึ่งมีประสบการณ์ไปทำงานในประเทศซาอุดีอาระเบีย ใต้หวัน และสิงคโปร์ เล่าว่ากลับมาอยู่ที่หมู่บ้านระหว่างปี 2545-2550 และสิ่งที่ทำนอกจากการทำการเกษตรคือการซื้อวัวไว้เพื่อขาย และตั้งร้านของชำ แต่กระนั้นเมื่อมีผู้กลับมาพร้อมๆ กันหลายครัวเรือน ทุกคนต่างพร้อมใจกันตั้งร้านขายของชำจน

⁹ เช่น โครงการแรงงานคืนถิ่น พลิกฟื้นผืนดินเกษตรไทยด้วยศาสตร์พระราชา ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น

ตลอดแนวถนนของหมู่บ้านมีร้านขายของชำเรียงรายและแย่งลูกค้ากันเอง ผ่านไปราว 2-3 ปี ร้านค้าก็ค่อยๆ ปิดตัวลงจนเหลืออยู่เพียง 2 ร้านในปัจจุบัน

ครอบครัวของตาวีกับยายสูกเป็นอีกคู่หนึ่งเคยเปิดร้านขายของและต้องปิดตัวลง ตาวี (61 ปี) เคยไปทำงานที่ประเทศไต้หวันกับอิสราเอลในช่วง พ.ศ. 2536-2548 และส่งเงินมาให้ยายสูกเดือนละประมาณ 20,000-30,000 บาทอย่างสม่ำเสมอจนสามารถปลูกบ้านใหม่ และซื้อที่ดินกลางหมู่บ้านไว้ให้ลูกชายสองคนได้ ตาวียุติการย้ายถิ่นเพราะต้องการไปทำงานที่ประเทศอุซเบกิสถานต่อแต่ถูกบริษัทโอนเงินค่าเดินทางไป 60,000 บาท ทำให้หยุดย้ายถิ่นและคิดหารายได้ทางอื่นนอกเหนือจากการเกษตร จึงเริ่มจากตั้งร้านค้า แต่ทำได้เพียงสองปีก็ปิดตัวลงเพราะลูกค้าเป็นคนในหมู่บ้านที่มาซื้อเป็นเงินเชื่อแล้วไม่กลับมาจ่ายหนี้ นอกจากนี้ ยังนำเงินไปซื้อวัวเป็นร้อยตัวเพราะในช่วงดังกล่าวการค้าวัวกำลังรุ่งเรือง ขณะเดียวกันที่ร้านค้าต้องปิดในปี 2550 ก็เกิดเหตุการณ์ราคาวัวตกต่ำในรอบ 10 ปีจนเกษตรกรต้องขายวัวเพราะเกิดทั้งน้ำท่วมในช่วงแรกที่ทำให้แหล่งอาหารวัวเหลือน้อย และต่อมาก็ฝนแล้ง ทั้งสองจึงต้องขายวัวไปเกือบหมดและขาดทุนไปหลายแสนบาท ปีเดียวกันนั้น ยายสูกซึ่งถูกกลุ่มมิจาซีพมาหลอกเอาสร้อยทองที่มีอยู่ไปจนหมดทำให้เครียดจนต้องเข้าโรงพยาบาล เงินเก็บที่ได้จากการไปทำงานต่างประเทศหมดลงภายในปีเดียว สุดท้าย ลูกชายสองคนของตาวีจึงสมัครไปทำงานที่เกาหลีใต้โดยไปผ่านกระทรวงแรงงานฯ จนภายหลังสามารถซื้อที่ดินเพิ่มได้อีกสามไร่ ปัจจุบันทุกคนกลับมาอยู่ที่บ้านนาสนุกและมีรายได้หลักจากการทำการเกษตร

ชีวิตของตาวีกับยายสูก สะท้อนให้เห็นความพยายามในการหารายได้ และปัจจัยที่ควบคุมด้วยตนเองไม่ได้ หลายครอบครัวก็ประสบกับเหตุการณ์เหล่านี้ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งพร้อมๆ กันก็สามารถพิสูจน์ฐานะของครัวเรือนที่ควรจะยกระดับตนเองทางเศรษฐกิจได้ให้ต้องกลับไปเริ่มต้นใหม่ เช่น ครอบครัวของแรงงานชายผู้หนึ่ง สามีเป็นผู้ย้ายถิ่นไปอิสราเอล ส่งเงินกลับมาให้ภรรยาเก็บติดต่อกันถึงห้าปี แต่ภรรยาหนีไปแต่งงานใหม่กับคนอื่นพร้อมเงินเหล่านั้นทำให้ต้องเริ่มต้นชีวิตจากศูนย์อีกครั้งเมื่อกลับมาอยู่ที่บ้านเกิด อีกประเด็นหนึ่งที่ครัวเรือนผู้ย้ายถิ่นต้องเผชิญคล้ายๆ กันคือเรื่องอนาคตของลูกที่มีญาติหรือพ่อแม่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งคอยดูแล ผู้ย้ายถิ่นแต่ละรายอาจจะตอบว่าปัจจัยสำคัญที่อยากจะนำเงินมาใช้จ่ายที่สุดคือ บ้าน ที่ดิน

และยานพาหนะ แต่ในกลุ่มผู้ที่มีครอบครัว ทุกคนคาดหวังว่าเงินที่ส่งกลับบ้านจะช่วยทำให้รุ่นลูกของตนได้เรียนหนังสือสูงๆ และไม่ต้องเป็นแรงงานแบบตนเอง แต่สิ่งที่พบจากครัวเรือนผู้ให้ข้อมูล 37 ครัวเรือน กลับพบว่า มีเพียง 8 ครัวเรือนที่รุ่นลูกได้เข้าเรียนระดับมหาวิทยาลัย ครัวเรือนที่เหลือจะพบรุ่นลูกที่มีการศึกษาเพียงชั้น ม. 3 - ม. 6 เท่านั้น และพบว่า 11 จาก 37 ครัวเรือนของแรงงานคืนถิ่น มีผู้ย้ายถิ่นรุ่นลูกที่ปัจจุบันเป็นแรงงานอยู่ในประเทศอิสราเอล ได้หัวน ญีปุ่น รวมถึงเป็น “ผีน้อย” อยู่ในเกาหลีใต้

ในที่นี้ขอยกตัวอย่างครอบครัวของสายใจ (อายุ 58 ปี) เดินทางไปทำงานที่ได้หัวนกับสามีในช่วง พ.ศ. 2536-2539 และ 2540-2543 โดยไปทำงานโรงงานบรรจุอาหาร ทั้งสองต้องการไปหาเงินปลูกบ้านและส่งลูกเรียนหนังสือ งานโรงงานที่ได้หัวนทำให้สายใจและสามีต้องยกของหนักตลอดเวลาจนมีอาการปวดหลังเรื้อรังต้องกลับมาประเทศไทยก่อนกำหนด แม้จะสามารถปลูกบ้านใหม่ได้ แต่ก็ไม่มีเงินเหลือพอจะซื้อที่ดินหรือลงทุนในรูปแบบอื่น ส่วนลูกสาวที่ฝากให้ญาติดูแลก็ได้ลาออกจากโรงเรียนตั้งแต่ชั้น ม. 2 และตั้งครรถอนอายุ 16 ปี หลังกลับมาแล้ว สามีของสายใจป่วยหนักและเสียชีวิตไปเมื่อห้าปีก่อน ส่วนตัวสายใจมีอาการกระดูกสันหลังคด ทำให้ทำงานหนักเช่นงานสวนไม้ไผ่ จึงรับจ้างร้อยดอกไม้อยู่ที่บ้านกับหลานชายวัย 17 ปี ลูกชายของลูกสาวซึ่งมีแนวโน้มอยากจะออกจากโรงเรียนไปทำงานที่เกาหลีใต้ ส่วนลูกสาวคนเล็กของสายใจมีสามีใหม่และทำงานเป็นแรงงานผิดกฎหมายที่เกาหลีใต้แต่ยังส่งเงินมาให้หลานๆ ครั่ง

นอกจากนี้ยังพบว่า แม้แต่ครัวเรือนแรงงานคืนถิ่นที่สามารถส่งลูกจนเรียนจบระดับมหาวิทยาลัยได้ ลูกหลานของพวกเขาก็ยังไปเป็นแรงงานอยู่ในประเทศเกาหลีใต้ ผู้เขียนพบ 2 ครัวเรือนที่ลูกสามารถเรียนจนจบระดับปริญญาตรีจากมหาวิทยาลัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแต่ลักลอบเข้าเกาหลีใต้เพราะแรงจูงใจเรื่องค่าจ้าง อีกสองครัวเรือนมีลูกชายเรียนจบปริญญาตรีเช่นกันแต่เดินทางไปทำงานเกาหลีใต้และอิสราเอลอย่างถูกกฎหมาย ดังนั้นเมื่อสอบถามถึงความคาดหวังเรื่องการศึกษาของบุตรหลาน แรงงานคืนถิ่นรุ่นพ่อแม่จำนวนหนึ่งที่เคยผิดหวังกับการที่ลูกของตนไม่ยอมเรียนหนังสือจึงมักกล่าวว่า “ถึงเรียนสูงก็ต้องไปเกาหลีอยู่ดี” สะท้อนว่าการย้ายถิ่นยังคงเป็นทางเลือกหลักในการสร้างความมั่นคงทางรายได้ของครัวเรือนบนสถานการณ์ความเหลื่อมล้ำระหว่างการพัฒนาภาคเมืองกับภาคชนบท

ซึ่งสุดท้ายแล้วการกลับบ้านหมายถึงการกลับสู่ชีวิตการเป็นเกษตรกรที่รายได้ไม่แน่นอนและมีความเสี่ยงที่ควบคุมไม่ได้สูง

สรุป

บทความนี้ตั้งคำถามเรื่องการย้ายถิ่นกลับและการคืนถิ่นที่สัมพันธ์กับการพัฒนาชนบท โดยเฉพาะประเด็นเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมในการเคลื่อนย้ายและการคืนถิ่นการต่อยอดทักษะที่ได้จากการเป็นแรงงานในต่างประเทศ และชีวิตหลังการย้ายถิ่นของแรงงานอีสาน ในขณะที่งานวิชาการด้านการย้ายถิ่นกับการพัฒนาอภิปรายด้านบวกของการย้ายถิ่นผ่านเงินส่งกลับบ้านในฐานะทุนในภาคเกษตรกรรมและทุนที่ผู้ย้ายถิ่นสามารถนำมาต่อยอดเพื่อประกอบกิจการของตนเองได้ บทความนี้ชี้ว่า อันที่จริงผู้ย้ายถิ่นสามารถสะสมรายได้สำหรับการดำรงชีพและลงทุนกับทรัพย์สินอย่างบ้านและที่ดิน และการศึกษาของลูกหลาน แต่เมื่อกลับสู่ประเทศไทย แรงงานคืนถิ่นส่วนใหญ่ไม่สามารถต่อยอดทางธุรกิจหรือประยุกต์ใช้ทักษะที่ติดตัวมาจากการย้ายถิ่นได้ โครงสร้างสังคมและการพัฒนาที่เสื่อมถอยของประเทศไทยที่ส่งผลต่อข้อจำกัดทางอาชีพทำให้แรงงานคืนถิ่นไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพหลังการย้ายถิ่นมากนักนอกจากการกลับมาเป็นเกษตรกร การลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ นอกเหนือจากภาคเกษตรกรรมก็อาจไม่ได้ทำให้พวกเขาสามารถแปลงต้นทุนทางเศรษฐกิจเป็นต้นทุนทางสังคมได้ ผสมรวมกับประสบการณ์ของครอบครัว โดยเฉพาะปัจจัยที่ไม่สามารถควบคุมได้ เช่น ปัญหาลมฟ้าอากาศ ปัญหาราคาสินค้าเกษตร และปัญหาครอบครัว และการลองผิดลองถูกในกิจกรรมต่างๆ ที่เมื่อไม่ประสบความสำเร็จก็อาจขาดทุน ในขณะที่บางครัวเรือนร่ำรวยขึ้นได้เพราะสามารถแปลงต้นทุนทางเศรษฐกิจต่อยอดไปสู่ทุนทางสังคมวัฒนธรรมได้

นอกจากนี้ การศึกษาช่วงชีวิตของแรงงานแต่ละรุ่น เงื่อนไขในการเคลื่อนย้ายและการคืนถิ่น ทำให้เห็นความแตกต่างในเรื่องที่หมายการย้ายถิ่นและลักษณะงาน แต่กระนั้นในการคืนถิ่น คนแต่ละรุ่นไม่ได้เดินทางไปแล้วกลับอย่างถาวร แต่การย้ายถิ่นเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาเมื่อพวกเขามีความจำเป็นและต้องการเงินก้อนใหญ่ในระยะเวลาอันสั้น และสิ่งที่แรงงานส่วนใหญ่เห็นพ้องกันคือการทำงานในต่างประเทศทำให้พวกเขา

ได้รับค่าจ้างรายวันอย่างมั่นคงเทียบกับการทำการเกษตรที่บ้านเกิดที่มีความเสี่ยงสูง สะท้อนให้เห็นปัญหาการพัฒนาชนบทไทยที่โอกาสของประชากรยังคงจำกัด การย้ายถิ่นจึงกลายเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่สำคัญ จนบางครั้งครัวเรือนมีผู้ย้ายถิ่นต่อเนื่องถึงสามรุ่นตลอดระยะเวลาเกือบสี่สิบปีจนถึงปัจจุบัน และยังคงมีแนวโน้มจะดำเนินต่อไปไม่สิ้นสุด

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กรมการจัดหางาน. 2562. รายงานผล สถิติ ข้อมูล จำนวนคนหางานที่มีภูมิลำเนาในจังหวัดอุดรธานีเดินทางไปทำงานต่างประเทศ (ต.ค. 61 - ก.ย. 62). อุดรธานี: สำนักงานจัดหางานจังหวัดอุดรธานี.
- ทรงชัย ทองปาน. 2557. "การเข้ามาของยางพาราและการตัดสินใจกลับบ้าน: กรณีศึกษาครัวเรือนชาวนาในลุ่มน้ำห้วยคอง." *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา* 33(2): 75-102.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. 2557. "คนชนบทอีสานกับการทำมาหากิน: ความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย." *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา* 33(2): 103-127.
- ประเสริฐ แรงกล้า. 2558. "คนกลับพม่า: การเคลื่อนย้ายกลับและทักษะผู้ประกอบการ." *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา* 34(1): 108-132.
- พัฒนา กิตติอาษา. 2557. *สู่วิถีอีสานใหม่*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- รัตนา บุญมัยยะ. 2548. "ภรรยาฝรั่ง ผู้หญิงอีสานกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม." *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง* 1(2): 1-52.
- สมพงศ์ อาษากิจ. 2560. "โครงสร้างความรู้สึกในชีวิตและเรื่องเล่า ของแรงงานชายอีสานคืนถิ่น 3 รุ่นอายุ." *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์* 9(2): 87-122.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Bryceson, Debora, F. 2000. "Disappearing Peasantries? Rural Labour Redundancy in the Neo-liberal Era and Beyond." In *Disappearing Peasantries: Rural labour*

- in Africa, Asia and Latin America*, edited by Debora F. Bryceson, Christobal Kay and Jos Mooij, 299-326. London: ITDG Publishing.
- Grandstaff, Terry, Somluckrat Grandstaff, Viriya Limpinuntana, and Nongluck Suphanchaimat. 2008. "Rainfed Evolution in Northeast Thailand." *Southeast Asian Studies* 4(3): 289-376.
- Gibson, Katharine, Lisa Law and Deirdre McKay. 2001. "Beyond Heroes and Victims: Filipina contract migrants, economic activism and class transformations." *International Feminist Journal of Politics* 3(3): 365-86.
- International Organization for Migration (IOM). 2018. *World Migration Report 2018*. Geneva: The UN Migration Agency.
- Kelly, Philip F. 2000. *Landscapes of Globalization: Human geographies of economic change in the Philippines*. London and New York: Routledge.
- Lapanun, Patcharin. 2019. *Love, Money, and Obligation: Transnational marriage in a Northeastern Thai village*. Singapore: NUS Press.
- Le Mare, Ann, Buapan Promphaking, and Jonathan Rigg. 2015. "Returning Home: The middle-income trap and gendered norms in Thailand." *Journal of International Development* 27(2): 285-306.
- Levitt, Peggy and Deepak Lamba-Nieves. 2011. "Social Remittances Revisited." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37(1): 1-22.
- Marchetta, Francesca. 2012. "Return Migration and the Survival of Entrepreneurial Activities." *Egypt World Development* 40(10): 1999-2013.
- Mills, Marry B. 2001. *Thai Women in Global Labor Force: Consuming desires, contested selves*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Parnwell, Michael. 1986. "Rural Poverty, Development and the Environment: The case of North-East Thailand." *Journal of Biogeography* 15(1): 199-208.
- Piotrowski, Martin and Yuying Tong. 2010. "Economic and Non-Economic Determinants of Return Migration: Evidence from rural Thailand." *Population* 65(2): 333-348.

- Rigg, Jonathan. 2001. *More than the Soil, Rural Change in Southeast Asia*. Harlow, Essex: Prentice Hall.
- Rigg, Jonathan and Sakunee Natthapoolwat. 2001. "Embracing the Global in Thailand: Activism and pragmatism in an era of deagrarianization." *World Development* 29(6): 945-960.
- Rigg, Jonathan, Buapun Promphaking and Ann Le Mare. 2014. "Personalizing the Middle -Income Trap: An inter-generational migrant view from rural Thailand." *World Development* 59(C) : 184–198.
- Rigg, Jonathan. 2019. *More than Rural: Textures of Thailand's agrarian transformation*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Rungmanee, Soimart. 2014. "The Dynamic Pathways of Agrarian Transformation in the Northeastern Thai-Lao Borderland." *Australian Geographer* 45(3): 341-354.
- Sabar, Galia and Michal Pagis. 2015. "Enhancing the Spirit of Entrepreneurship: African labor migrants returning from Israel." *Migration Studies* 3(2): 260–280.
- Testaverde, Mauro, Harry Moroz, Claire H. Hollweg, and Achim Schmitten. 2017. *Migrating to Opportunity: Overcoming barriers to labor mobility*. Washington DC: the World Bank Group.
- Thompson, Eric C., Pattana Kitiarsa, and Suriya Smutkupt. 2018. "Transnational Relationships, Farang-Isan Couples, and Rural Transformation." *Journal of Sociology and Anthropology* 37(1): 95-126.
- Vandergeest, Peter. 2012. "Deagrarianization and Re-Agrarianization: Multiple pathways of change on the Sathing Phra Peninsula." In *Revisiting Rural Places: Pathways to poverty and prosperity in Southeast Asia*, edited by Jonathan Rigg and Peter Vandergeest, 135-156. Hawaii: University of Hawaii Press.
- Vasco, Cristian. 2013. "Migration, Remittances and Entrepreneurship: The case of rural Ecuador." *Migraciones Internacionales*. 7(1): 37–64.

Woodruff, Zenteno R. 2007. "Migration Networks and Microenterprises in Mexico." *Journal of Development Economics* 82(2): 509–28.

เอกสารออนไลน์

- กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม. 2563. "จำนวนแรงงานไทยที่ยังทำงานอยู่ต่างประเทศ ณ เดือนมีนาคม 2563." *เว็บไซต์กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม*, สืบค้นวันที่ 20 เมษายน 2563. https://www.doe.go.th/prd/assets/upload/files/overseas_th/025af350473d8e83023130dab06b9978.pdf
- สุทธิ สุโกศล. 2553. "การเดินทางกลับก่อนกำหนดของแรงงานไทยที่เดินทางไปทำงานสาธารณรัฐเกาหลี." *เว็บไซต์กระทรวงการต่างประเทศ*, สืบค้นวันที่ 20 เมษายน 2563. <http://www.mfa.go.th/dvifa/contents/filemanager/files/nbt/nbt2/IS2026.pdf>